

Η ΕΛΛΗΝΟΜΑΘΕΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΡΙΖΑΝΙĆ
ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ*

Ἡ παλαιὰ μελέτη τοῦ Ρώσου ἀκαδημαϊκοῦ V. Val'denberg εἶναι ἴσως ἡ μοναδικὴ μονογραφία, ἀνάμεσα στὴν τεράστια βιβλιογραφία γιὰ τὸν ΚριζανιĆ, ποὺ ἐρευνᾷ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ πατέρα τοῦ πανσλαβισμού μὲ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο¹. Ἡ ἐργασία αὐτὴ χαρακτηρίστηκε ὡς «πενιχρά»²: τὸ πρόβλημα ὥστόσο δὲν εἶναι τόσο εὐκόλο. Ἀπαιτεῖ τὴ βαθειὰ γνώση τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ ΚριζανιĆ, τόσο τοῦ ἐκδεδομένου ὅσο καὶ τοῦ ἀνέκδοτου, καθὼς καὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς περιπετειώδους ζωῆς του, οἱ ὁποῖες συχνὰ ἐπισημαίνονται σὲ ἀνομοιογενεῖς πηγές.

Οἱ σχέσεις πάντως μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἑλληνικῆς μορφώσεως τοῦ Κροάτη κληρικοῦ μποροῦν, νομίζω, νὰ διασαφηνισθοῦν, ἂν ἡ εἰδικὴ ἐρευνα στραφῇ πρὸς δύο κατευθύνσεις βασικά:

α) Στὴν ἀνίχνευση τῶν ἀναφορῶν πρὸς αὐθεντικὰ κείμενα Ἑλλήνων συγγραφέων μέσα στὸ ἔργο τοῦ ΚριζανιĆ: στὸν τομέα αὐτὸν ὁ Val'denberg κατέβαλε μία ἀξιόλογη προσπάθεια: ὑπολείπεται ὅμως ἀκόμη ἀρκετὴ δουλειὰ ἰδίως ἐπάνω στὰ χειρόγραφα, ἀνέκδοτα, ἔργα τοῦ ΚριζανιĆ, ποὺ καὶ ἄλλοτε καὶ τελευταῖα ἔχουν ἀπασχολήσει τοὺς μελετητές.

β) Στὴ διαφώτιση τῶν ἐπαφῶν του μὲ τοὺς σύγχρονους του Ἕλληνες: πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ἔχουν συστηματοποιηθῆ τὰ γνωστὰ στοιχεῖα οὔτε καὶ ἀναζητήθηκαν καινούργια. Τὸ πρόβλημα, φυσικά, γιὰ νὰ ἐξετασθῆ βαθύτερα, πρέπει νὰ περιορισθῆ σὲ δυὸ χρονικὲς στιγμὲς τῆς ζωῆς του, κατὰ τις ὁποῖες ὁ ΚριζανιĆ, βρέθηκε μέσα σὲ ἑλληνικὸ κατ' ἐξοχὴν περιβάλλον: πρῶτα δηλ. στὸ περίφημο Ἑλλη-

* Τὸ κείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς ἔγινε γνωστὸ σὲ ἀνακοίνωση στὸ διεθνὲς συνέδριο μὲ θέμα «Οἱ σλαβικοὶ πολιτισμοὶ καὶ τὰ Βαλκάνια» ποὺ συνῆλθε στὴ Βάρνα τῆς Βουλγαρίας (15-20.9.1975). Τὸ γαλλικὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως θὰ δημοσιευθῆ σὲ ξενόγλωσσο περιοδικό. Τὸ Παράρτημα ὅμως μὲ τὰ πέντε κείμενα δημοσιεύεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ.

1. V. Val'denberg, *Znakomstvo Križaniča s Grekami*, «Byzantinoslavica» 7 (1937-38), σ. 1-24.

2. Μ. Θ. Λάσκαρι, *Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα. 1800-1923*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 238.

νικό Κολλέγιο του 'Αγίου 'Αθανασίου τῆς Ρώμης, ὅπου φοίτησε κατὰ τὸ 1641 - 1642, καὶ ἔπειτα στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔμεινε γύρω στοὺς δύο μῆνες τὸ 1651 (15 'Ιανουαρίου - 15 Μαρτίου). Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ ἐπικοινωνία τοῦ Κριζανιῆ με' Ἑλληνας καὶ ὅταν βρίσκεται στὴ Ρωσία. Ἡ ἐπίδραση ὅμως ποὺ θὰ δέχτηκε ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἑλληνικὸ κόσμον πρέπει νὰ ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ μᾶλλον κατὰ τὶς δύο παραπάνω περιόδους.

Στὴ μελέτη μας ἐδῶ θὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ δεύτερο σκέλος τῆς ἔρευνας καὶ θὰ ἐπιμείνουμε στὴν παρουσία τοῦ Κριζανιῆ στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο· γιὰ τὸ πρῶτο σκέλος θὰ ἐπεξεργασθοῦμε τὰ δεδομένα νεώτερων μελετῶν ποὺ δὲν χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἐργασία τοῦ Val'denberg. Φυσικὰ δὲν ἐπιδιώκεται ἡ ἐξαντλητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος. Εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐπεξεργασία τοῦ σχετικοῦ ὕλικου με' τέτοιες ἀπαιτήσεις (βιβλιογραφικὲς καὶ ἄλλες), ὥστε ἀποθαρρύνεται ἡ ἀτομικὴ πρωτοβουλία καὶ ἐπιβάλλεται ἡ συλλογικὴ ἐργασία. Ἔτσι σὰν συμβολὴ μόνο σὲ μερικὲς πτυχὲς τοῦ θέματος ἄς θεωρηθῇ τὸ παρακάτω κείμενο.

I

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Κριζανιῆ, ποὺ γεννήθηκε γύρω στὰ 1618/1619 στὴν πόλη Bihcia τῆς αὐστροκρατούμενης Κροατίας, σπούδασε στὸ καθολικὸ σεμινάριο τοῦ Zagreb, στὸ κροατικὸ Κολλέγιο, ἔπειτα, τῆς Βιέννης, στὰ 1638, στὴ Bologna, τὸ 1639-1640, καὶ στὸ τέλος ἔφτασε στὴ Ρώμη¹. Ἐδῶ ὑπέβαλε αἴτηση πρὸς τὴν Sacram Congregationem de Propaganda Fide, με' τὴν ὁποία παρακαλοῦσε νὰ τοῦ δοθῇ ἐπὶ δύο χρόνια ἕνα ἐπίδομα μηνιαῖο τριῶν σκουδῶν, γιὰ νὰ μπορέσει με' δικὰ του ἔξοδα νὰ εἰσαχθῇ ὡς συνοικότροφος (convictor) στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τοῦ 'Αγίου 'Αθανασίου με' σκοπὸ νὰ μάθῃ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὶς θεολογικὲς (ἀντιρρητικὲς) ἀπόψεις τῶν ὀρθόδοξων Ἑλλήνων. Ἡ αἴτησή του συζητήθηκε στὴ συνεδρία τῆς Προπαγάνδας τὴν 26 Φεβρουαρίου 1641 καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸν Πάπα στὶς 11 Μαρτίου τοῦ ἴδιου ἔτους².

1. Βλ. πρόχειρα τὸ ἄρθρο τοῦ Aurelio Palmieri, Un' opera polemica di Massimo il Greco (XVI secolo) tradotta in latino da Giorgio Krijanitch, «Bessarione», serie III, vol. IX-anno XVI (1912), σ. 54-55, ὅπου καὶ πλούσια, ρωσικὴ κυρίως, βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κριζανιῆ. Σύντομη, ἀλλὰ περιεκτικὴ βιογραφία του βλ. καὶ τοῦ Eduard Winter, Russland und das Papsttum, τ. 1, Berlin 1960, σ. 333-356.

2. Τὰ σχετικὰ δύο ἔγγραφα δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν V. Jagić, Zur Biographie G. Križanić's, «Archiv für slavische Philologie» 6 (1882), σ. 120. Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὰ ἔγγραφα αὐτά, ποὺ ὁ ἐκδότης τὰ παίρνει ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου, βρίσκονται ὡς πρωτότυπα στὸ Archivio di Prop. Fide (στὸ ἐξῆς APF) - Acta, τ. 14 (1640-41), φ. 285^r - v (τῆς 26.2.1641) καὶ 303^v - 304^r (τῆς 11.3.1641).

Ὁ ἐπίσημος κατάλογος τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου, στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται καὶ οἱ συνοικότροφοι, δὲν μνημονεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Κριζανιῆ¹. Εἶναι ὅμως ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι ἐχρημάτισε μαθητῆς τοῦ ἰδρύματος. Ποιὰ μέρα ἀκριβῶς πέρασε τὴν πόρτα τοῦ Κολλεγίου, δὲν γνωρίζουμε. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι, δυὸ μῆνες μετὰ τὴν ἀπόφραση τοῦ Πάπα, στὶς 14 Μαΐου 1641, ὁ Georgius, filius Gaspari Crisaniij, dioecesis Zagrabiensis, Croatus, nobilis, ἔδωσε τὸν καθιερωμένο ὄρκο τῶν μαθητῶν, ὅπως τὸν εἶχε ἐπιβάλλει ἡ Προπαγάνδα, μπροστὰ στὸν διευθυντὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου καὶ στὸν Rev. Padre Ministro (ὁ ὁποῖος εἶναι ὑψηγούμενος καὶ repetitor - καθηγητῆς τοῦ σχολείου). Μάρτυρας κατὰ τὴν ὀρκωμοσίαν, ὅπως συνηθιζόταν, παρίστατο ὁ γνωστὸς Χιώτης μαθητῆς τοῦ ἰδρύματος Παντελεήμων Λιγαριδῆς².

Τὴν παρουσία τοῦ Κριζανιῆ στὸ Κολλέγιο μπορούμε νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε κάπως ἔντονα χάρις μόνον στὰ ἀνέκδοτα ὡς τῶρα πρακτικὰ τῆς μυστικῆς «Ἀδελφότητος τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου» ποῦ οἱ μαθητῆς εἶχαν ἰδρύσει, μὲ ὑπόδειξη τῶν Ἰησουιτῶν, στὶς 2 Φεβρουαρίου 1592³. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Κροάτη σπουδαστῆ στὴν κολλεγιακὴ αὐτὴ ὀργάνωση μαρτυρεῖται⁴ γιὰ πρώτη φορὰ τὴν 29 Σεπτεμβρίου 1641. Στὴ συνεδρία

1. Βλ. Arch. Collegio Greco (Roma), τ. 14 (κατάλογος μαθητῶν ἀπὸ τὸ 1610, στὴν οὐσία ἀπὸ τὸ 1624, ὡς τὸ 1730). Οἱ μαθητῆς ἀναφέρονται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ εἰσόδου των στὸ ἴδρυμα. Ἔτσι γιὰ τὸν Κριζανιῆ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ σχετικὴ μνεία ἐγγραφῆς του ἀνάμεσα στὰ φφ. 13V - 16V, ὅπου τὰ ὀνόματα τῶν μαθητῶν ποῦ ἐνεγράφησαν ἀπὸ τὸ ἔτος 1640 ὡς τὸ 1642. Ἡ παράλειψη τοῦ ὀνόματος τοῦ Κριζανιῆ ἀποτελεῖ ἄλλη μιὰ ἀπόδειξη τῶν ἐλλείψεων τοῦ χειρόγραφου αὐτοῦ καταλόγου.

2. Arch. Coll. Greco, τ. 53. φ. 235V, ὅπου τὸ κείμενο τοῦ ὄρκου στὰ λατινικά. Ὁ ὄρκος αὐτὸς εἶναι σύντομος καὶ τυποποιημένος. Τὸν καθιέρωσε ἡ Προπαγάνδα γιὰ τοὺς μαθητῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου ἀπὸ τὰ 1625 καὶ ἔπειτα· βλ. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, Οἱ Μακεδόνες σπουδαστῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (16ος αἰ. - 1650), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 90-92, 217-218 (ὅπου καὶ δείγματα τοῦ ὄρκου αὐτοῦ).

3. Γιὰ τὴν Ἀδελφότητα καὶ γιὰ τὴ σημασία τοῦ κώδικα μὲ τὰ πρακτικά, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν Curia Provinciale della Compagnia di Gesù-Roma, n° 38, βλ. Ζ. Τσιρπανλῆ, ἔ.ἀ., σ. 70-72. Ὁ συγγρ. ἐλπίζει νὰ ἐκδώσῃ ὄλον αὐτὸν τὸν ἐνδιαφέροντα κώδικα.

4. Ὁ Val'denberg, ἔ.ἀ., σ. 10, ἀναφέρει ὅτι ὁ Κριζανιῆ πῆρε κάποιον ἐγγραφὸ ἀπὸ τὴν κολλεγιακὴ Ἀδελφότητα, στὸ ὁποῖο ὑπέγραψαν ὁ Νικόλαος Λογοθέτης, sacerdos graecus, ὁ Δαβίδ, μοναχὸς τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, καὶ ὁ γραμματεὺς τῆς ὀργανώσεως Πέτρος Saracenus (Σαρακηνός). Παραθέτει ἀκόμη τὴ μαρτυρία ὅτι ὁ Κριζανιῆ ἐχρημάτισε πρόεδρος τῆς Ἀδελφότητος. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα αὐτὰ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν πιὸ κάτω ἐκτενέστερα. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ ὑπογραμμίσω τὴ διαπίστωσή μου ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐκθέτει τὰ παραπάνω ὁ Val'denberg δημιουργεῖ τὴ σκέψη ὅτι οἱ πηγές του εἶναι μεταγε-

των μελών τῆς Ἀδελφότητος πού συνῆλθε τὴν ἡμέρα αὐτὴ ὁ **Giorgius Chrisanius** ἐξελέγη *primus assistens* (πρῶτος βοηθός)¹. Εἶναι περίεργο πῶς δὲν ἀναφέρεται προηγουμένως, ὅπως συνέβαινε σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις· πότε δηλ. ἓνας μαθητὴς τοῦ Κολλεγίου γίνεται δόκιμο μέλος τῆς Ἀδελφότητος, πότε τακτικὸ καὶ ἔπειτα πότε ἔρχεται ἡ σειρά του νὰ ἐκλεγῆ σὲ κάποιον ἀξίωμα. Ἡ σειρά αὐτὴ δὲν ἐφαρμόζεται συνήθως σὲ μεγάλης ἡλικίας μαθητές². Καὶ κάτι τέτοιο μᾶλλον ὑποθέτουμε γιὰ τὸν **Križanić**, ὁ ὁποῖος στὰ 1641 εἶναι περίπου 22-23 ἐτῶν, μὲ σπουδὲς μάλιστα σὲ ἄλλα θεολογικὰ σεμινάρια. Περιμέναμε ὅμως τουλάχιστο κάποια προγενέστερη μεία του στὸν κώδικα, πρὶν μᾶς ἐμφανισθῆ ἀμέσως μὲ τὸ δεύτερο σὲ σπουδαιότητα ἀξίωμα τῆς Ἀδελφότητος.

Ἀπὸ τὶς 29 Σεπτεμβρίου καὶ ἔπειτα συναντοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ **Križanić** στὸν κατάλογο τῶν μελῶν³, ἐνῶ στὴ συνεδρία τῆς 8 Δεκεμβρίου 1641 ἐκλέγεται γραμματέας⁴, στίς 6 Ἀπριλίου 1642 βγαίνει πρῶτος σύμβουλος (*consultor*)⁵ καὶ στίς 20 Ἰουλίου τοῦ ἴδιου ἔτους γίνεται (*praefectus*)⁶. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ τελευταία μαρτυρία πού προσφέρει ὁ κώδικας γιὰ τὸν **Križanić**. Τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται κατὰ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη συνεδρία τῆς ὀργανώσεως, στίς 9 Νοεμβρίου 1642⁷, οὔτε βέβαια καὶ στίς ἄλλες πού ἀκολουθοῦν.

Μποροῦμε λοιπὸν μὲ κάποια σχετικὴ ἀκρίβεια νὰ προσδιορίσουμε τὸν χρόνο φοιτήσεως τοῦ **Križanić** στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης. Μπῆκε στὸ ἴδρυμα μεταξὺ 11 Μαρτίου καὶ 14 Μαΐου τοῦ 1641 καὶ ἀπεχώρησε μετὰ τὶς 20 Ἰουλίου 1642, ἢ πιὸ συγκεκριμένα στίς 22 Σεπτεμβρίου 1642⁸. Ἐμείνει ἔτσι στὸ Κολλέγιο συνολικὰ γύρω στοὺς 17 μῆνες, ἐνάμιση δηλ. χρόνο περίπου.

νέστερες ἀπὸ τὸ 1641-42. Χρησιμοποιεῖ, συγκεκριμένα, τὸ ἔργο τοῦ **S. Belokurov**, *Jurij Križanić v Rossii, Moskva 1901* (σ. 219), τὸ ὁποῖο δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ. Ἀπ' ὅσα πάντως παραθέτει ὁ **Val'denberg** ἀποκομίζω τὴ γνώμη ὅτι ὁ **Belokurov** πιθανῶς δὲν εἶχε ὑπόψη του τὰ πρακτικὰ τῆς Ἀδελφότητος τῆς Θεοτόκου.

1. Βλ. τὸν κώδικα τῆς **Curia Prov. Compagnia di Gesù - Roma**, n° 38, φ. 125^v.

2. Τσιρπανλή, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστές*, σ. 71-72.

3. Κώδικας τῆς **Curia**, ἔ.ἀ., φ. 126^r.

4. Αὐτόθι, φ. 126^v. Στὸ φ. 128^r μνημονεύεται κανονικὰ ἀνάμεσα στὰ μέλη.

5. Αὐτόθι, φ. 128^v. Καὶ πάλι στὸ φ. 129^r δὲν παραλείπεται στὸν σχετικὸν κατάλογο τῶν μελῶν.

6. Αὐτόθι, φ. 129^v. Στὴν ἀπογραφή τῶν μελῶν τὴν ἴδια ἐποχὴ (φ. 130^r) ἀναφέρεται ἐπίσης.

7. Αὐτόθι, φ. 130^v, 131^r κ.έ.

8. Αὐτὴν τὴν ἡμερομηνία φέρει τὸ ἐπίσημο πιστοποιητικὸ πού δόθηκε στὸν **Križanić** ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου: **Val'denberg**, ἔ.ἀ., σ. 8.

Στὸ διάστημα αὐτὸ ζήτησε τὴν ἄδεια ἀπὸ τὴν Προπαγάνδα νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ, ἔξω ἀπὸ τὶς καθορισμένες χρονικὲς περιόδους χειροτονίας (*extra tempora*), νὰ λάβῃ τὴν «*primam tonsuram*» (πρώτη κοπή τῶν μαλλιῶν γιὰ τὸν μοναχικὸ τίτλο), νὰ περάσῃ ἀπὸ τὰ διάφορα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ νὰ φθάσῃ ὡς καὶ στὸν βαθμὸ τοῦ ἱερέα, ἀφοῦ οἱ εἰσηγήσεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἦθος του εἶναι εὐμενεῖς ἐκ μέρους τοῦ διευθυντῆ τοῦ Κολλεγίου. Ἡ Ἱερὰ Ὁργάνωση, κατὰ τὴ συνεδρία τῆς 9 Σεπτεμβρίου 1641, δὲν ἔχει ἀντίρρηση, ἂν βέβαια καὶ ὁ Πάπας συγκατατίθεται¹. Πολὺ ἀργότερα, στίς 20 Μαΐου 1642, ἀναφέρεται σὲ ἄλλη συνεδρία τῆς Προπαγάνδας αἴτηση τοῦ Γεωργίου Crisanij, λατίνου ἱερέα καὶ *alumni Sacrae Congregationis*, γιὰ νὰ τοῦ δοθῇ τὸ δικαίωμα νὰ ἱερουργῇ κατὰ τὸ «ἑλληνικὸ τυπικὸ» (*pro facultate celebrandi ritu graeco*), ὅταν μεταβῇ σὲ ἱεραποστολὴ *ad Vallachos Montis Felletrij*². Στίς 12 Σεπτεμβρίου 1642, ἐξ ἄλλου, ὁ Crisanus μνημονεύεται ὡς διδάκτωρ τῆς *S. Theologiae* καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀναχωρήσῃ γιὰ ἱεραποστολὴ στοὺς Βλάχους τῆς περιοχῆς τοῦ Zagreb³.

Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀπαρτίζουν, ἀναμφισβήτητα, χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Κριζανιέ ὅσο καιρὸ βρισκόταν στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο. Περισσότερο ἀπ' ὅλα ἴσως θὰ πρέπει νὰ τονισθῇ, γιὰ τὸ θέμα μας, ἡ ἐπιθυμία του νὰ πάρῃ τὴν ἄδεια νὰ κάνῃ τὴ θεία λειτουργία κατὰ τὸ «ἑλληνικόν», ὀρθόδοξο-ἀνατολικὸ δόγμα. Αὐτὸ φυσικὰ τὸ διδάχτηκε στὴν ἐκκλησία τοῦ Κολλεγίου, τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο, ὅπου πράγματι ἡ λειτουργία ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. (1583 καὶ ἔπειτα) ὡς σήμερα γίνεται κατὰ τὸ *rito bizantino* (ἢ *greco*)⁴. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Κριζανιέ ὑποδηλώνει φανερά τὴν ἐπίδραση ποὺ δέχτηκε ἀπὸ τὸ περιβάλλον του. Τότε ὀφείλουμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι θὰ συνειδητοποίησε καὶ τὸν σπουδαῖο ρόλο τοῦ ἐντυπωσιακοῦ τυπικοῦ τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας, τὴ στιγμὴ ποὺ προοριζόταν γιὰ ἱεραποστολὴ ἀνάμεσα στοὺς ὀρθοδόξους τῆς Ρωσίας⁵.

1. A P F - Acta, τ. 14 (1640-41), φ. 423^v - 424^r, Congregatio 280.

2. A P F - Acta, τ. 15 (1642-43), φ. 89^r, Congregatio 288. Μόλις στίς 10 Αὐγούστου 1643 καὶ πάλι σὲ συνεδρία τῆς ἡ Προπαγάνδα θὰ ἀναφερθῇ σὲ μιὰ τέτοια ἄδεια ποὺ ζητᾷ ὁ Κριζανιέ, ἂν καὶ εἶναι λατίνος ἱερέας. Ὁ Πάπας ὅμως θὰ προτείνῃ νὰ ἀναζητηθοῦν παρόμοιες περιπτώσεις στὸ παρελθόν καὶ νὰ ἐξετασθῇ ἂν δόθηκε καὶ σὲ ἄλλους ἢ σχετικὴ ἄδεια: A P F - Acta, τ. 15 (1642 - 43), φ. 413^r, Congregatio 303, *coram Sanctissimo*.

3. A P F - Acta, τ. 15 (1642-43), φ. 179^v - 180^r, Congregatio 291.

4. Βλ. Eleuterio F. Fortino, S. Atanasio. La liturgia greca a Roma, Roma 1970, σ. 11-29.

5. Ὁ ἴδιος ἀνέφερε στὴν Προπαγάνδα τὸ 1641 ὅτι θὰ ἤθελε «*post perfecta studia in Moscoviam cum missione et facultatibus consuetis se transferre*»: Jagić, Zur Biographie G. Križanić's, ἔ.ἀ., σ. 120. Καὶ ὅπως εἶναι γνωστὸ, πραγματοποίησε τὴν ἀποστολὴ αὐτή.

Πέρα από τις διαπιστώσεις αυτές, πολύ πιό αξιόλογο θα ήταν, για να σταθμίσουμε, όσο είναι δυνατό, την έπιρροή τών Έλλήνων στην προσωπικότητα και τὸ έργο τοῦ μεγάλου Κροάτη, ἂν γνωρίζαμε τὸν κύκλο τών προσώπων τοῦ Κολλεγίου μέσα στὸν ὁποῖο ἔζησε ἐπὶ 17 μῆνες. Τὰ πρακτικά τῆς «Ἀδελφότητας τῆς Θεοτόκου» προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια. Στις συνεδριάσεις και στοὺς καταλόγους τών μελῶν, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ Κριζανιό, περιλαμβάνονται και οἱ παρακάτω Ἕλληνες μαθητὲς τοῦ ἰδρύματος: ὁ Δημήτριος Πεπανός, ἀπὸ τῆ Χίο¹, ὁ Ἰωάννης Κιγάλας (ἢ Τζιγάλας), ἀπὸ τὴν Κύπρο², ὁ ἀδελφός του, γνωστός ἀπὸ τὴν πολὺπλευρῆ δραστηριότητά του, Ἰερώνυμος (ἔπειτα Ἰλαρίων) Κιγάλας³, ὁ Νικόλαος Λογοθέτης, ἀπὸ τὸ Νευροκόπι τῆς Μακεδονίας⁴, ὁ ἄγιορείτης μοναχὸς Δαβὶδ Παπαδῆμος ἢ Παπίκιος (Παπίγκης) ἀπὸ τὸν Βόλο⁵, ὁ ἄγιορείτης ἐπίσης μοναχὸς Βενιαμίν, ἀπὸ τὰ Παζαράκια (σημ. Κρουπηγῆ) Κασσάνδρας τῆς Χαλκιδικῆς⁶, ὁ Βασίλειος Τζαγκαρόλος, ἀπὸ τὸ χωριὸ Βαφὲς τῆς ἐπαρχίας Ἀποκόρωνα τῆς Κρήτης⁷, ὁ Στέφανος Ρώσης, ἀπὸ τῆ Χίο⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὀκτῶ αὐτοὺς μαθητὲς, ἑλληνικῆς κατα-

1. Βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Κωνστ. Ἰ. Ἀμάντου, Τὰ Γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν. 1566-1822, Πειραιεὺς 1946, σ. 123-124, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Στὸ Κολλέγιο ὁ Πεπανὸς ἔμεινε ἀπὸ τὸ 1636 ὡς τὸ 1643: E. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 17ος αἰ., τ. 3, Paris 1895, σ. 276-286.

2. Βλ. γι' αὐτὸν στοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, Ἀνέκδοτα ἐγγραφα ἐκ τών ἀρχείων τοῦ Βατικανοῦ (1625-1667), Λευκωσία 1973, σ. 145, 237, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Στὸ Κολλέγιο μῆκε τὴν 1 Ἰουλίου 1635. Σπούδασε ἐπὶ 8 χρόνια καὶ ἔπειτα δίδαξε ἑλληνικά: Legrand, ἔ.ἀ., σ. 315.

3. Ἐμεινε στὸ Κολλέγιο ἀπὸ τὸ 1635 ὡς τὸ 1648. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ Legrand, ἔ.ἀ., σ. 318-338. Πρβλ. καὶ Κωνσταντίνου Π. Κύρρη, *Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII centuries with some notes on the Cypriote Community in Venice and other Cypriote Scholars who lived in Rome and the rest of Italy in the same period*, στὸν τόμ. Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἔξωτερικόν, Berlin 1968, σ. 211-213.

4. Φοιτᾶ στὸ Κολλέγιο ἀπὸ τὸ 1632 ὡς τὸ 1642: Τσιρπανλή, Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς, σ. 93-101.

5. Στὸ ἴδρυμα ἀπὸ τὸ 1640 ὡς τὸ 1647: Τσιρπανλή, ἔ.ἀ., σ. 113-114.

6. Βρίσκεται στὸ Κολλέγιο ἀπὸ τὸ 1639 ὡς τὸ 1643. Ὅπως ὁ Κριζανιό, ἔτσι καὶ ὁ Βενιαμίν εἶναι ὑπότροφος τῆς Προπαγάνδας στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο: Τσιρπανλή, ἔ.ἀ., σ. 111-112.

7. Στὸ Κολλέγιο ἀπὸ τὸ 1635 ὡς τὸ 1646: E. Legrand, BH, 17 αἰ., τ. 5, Paris 1903, σ. 302-306. Γιὰ τὴν κρητικὴ οἰκογένεια τών Τζαγκαρόλων βλ. Νικόλαου Β. Τωμαδάκη, Ἰλαρίων Γραδενίγος, μητροπολίτης Ἡρακλείας, καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτῷ λόγιοι καὶ σχετικοὶ Κρήτες, ΕΕΒΣ 41 (1974), σ. 58-67.

8. Στὸ Κολλέγιο ἀπὸ τὸ 1640 ὡς τὸ 1644: Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, Οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τῆς «Sacra Congregatio de Propaganda Fide» (17ος αἰ.), «Παρνασσός» 16 (1974), σ. 524.

γωγῆς, στὶς συνεδριάσεις τῆς Ἀδελφότητος, στὶς ὁποῖες ἐμφανίζεται ὁ Κριζανιῆ, συμμετέχουν ἀκόμη οἱ Ἑλληνοῖταλοι Πέτρος Ciulla, ἀπὸ τὸ Palazzo Adriano τῆς ἐπαρχίας Παλέρμου τῆς Σικελίας¹, καὶ Πέτρος Saracenus (Σαρακηνός), ἀπὸ τὸ Campomarino τῆς ἐπαρχίας Campobasso (στὴν Ἀπουλία)², καθὼς καὶ οἱ καλόγεροι, οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὸ ἑλληνόρρυθμο μοναστήρι τῆς Grottaferrata, Ἀγγελος Corradinus³ καὶ Στέφανος Garvi (ἢ Garvius)⁴, καὶ οἱ δυὸ ἀπὸ τῆ Ρώμης.

Συνολικὰ δηλ. δώδεκα μαθητὲς τοῦ Κολλεγίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁκτὼ Ἕλληνες καὶ δύο Ἑλληνοῖταλοι, συνεργάστηκαν κάπως στενά, τουλάχιστο, μὲ τὸν Κριζανιῆ, μιὰ πού συμμετεῖχαν ἀπὸ κοινοῦ στὶς ἐργασίες τῆς μυστικῆς ὀργανώσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ ἐναλλάσσονταν στὰ διάφορα ἀξιώματα⁵. Ἀπὸ γράμμα ἐξ ἄλλου τοῦ ἴδιου τοῦ Κριζανιῆ πληροφορούμεθα ὅτι πρόθυμα ἔπαιρνε μέρος σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς Ἀδελφότητος⁶.

Φυσικὰ δὲν ἦταν μόνο οἱ παραπάνω Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πού σπούδαζαν ἢ βρίσκονταν στὸ Κολλέγιο ταυτόχρονα μὲ τὸν Κροάτη μαθητή. Σημειώσαμε ἤδη ὅτι ὁ Χιώτης λόγιος Παντελεήμων Λιγαριδῆς ὑπέγραψε ὡς μάρτυρας τὸ κείμενο τοῦ ἔρκου τοῦ Κριζανιῆ. Ὁ Λιγαριδῆς διετέλεσε μαθητὴς τοῦ Κολλεγίου ἀπὸ τὸ 1623 ὡς τὸ 1636, ὅποτε ἀνακηρύχτηκε διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας⁷. Παρέμεινε ὅμως στὸ ἴδρυμα τὸ ἀργότερο ὡς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1641 διδάσκοντας ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία⁸. Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως ὅχι μόνο ἡ

1. Μπῆκε στὸ ἴδρυμα τὴν 24 Ἰουνίου 1634 (Arch. Coll. Greco, τ. 14, φ. 12^v): συμμετεῖχε στὴν κολλεγιακὴ ἀδελφότητα ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1642 (κῶδ. Curia, ξ.ἀ., φ. 130^r).

2. Ἐνεγράφη στὸ Κολλέγιο τὴν 8 Φεβρουαρίου 1632 (Arch. Coll. Greco, τ. 14, φ. 9^v): ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1644 ἀναφέρεται ὅτι παίρνει μέρος στὶς συνεδριάσεις τῆς Ἀδελφότητος (Curia, ξ.ἀ., φ. 137^r). Δὲν θὰ ἦταν ἴσως ἄσκοπο νὰ σημειωθῆ ὅτι καὶ ὁ Saracenus, ὅπως καὶ ὁ Κριζανιῆ, θὰ ἐπιδιώξῃ νὰ σταλῆ στὴ Ρωσία ὡς μισσιονάριος (βλ. A P F - Acta, τ. 16 (1644-1645), φ. 403^v - 404^r, Congregatio XVI τῆς 21 Αὐγούστου 1645).

3. Μπῆκε στὸ ἴδρυμα τὴν 4 Ἰανουαρίου 1641 (Arch. Coll. Greco, τ. 14, φ. 15^v): συμμετεῖχε στὴν Ἀδελφότητα ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1644 (Curia, ξ.ἀ., φ. 137^r).

4. Μπῆκε στὸ ἴδρυμα τὴν 8 Ἰουνίου 1641 (Arch. Coll. Greco, τ. 14, φ. 15^v): συμμετεῖχε στὴν Ἀδελφότητα ὡς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1642 (Curia, ξ.ἀ., φ. 131^r).

5. Λεπτομέρειες βλ. στὸν κώδικα τῆς Curia, ξ.ἀ., φ. 125^v - 130^r.

6. Val'denberg, Znakomstvo Križaniča s Grekami, ξ.ἀ., σ. 10.

7. E. Legrand, BH, 17 αἰ., τ. 4, Paris 1896, σ. 9-11.

8. Στὶς 9 Σεπτεμβρίου 1641 ἡ Προπαγάνδα ἀποφασίζει νὰ στείλῃ ὡς μισσιονάριο τὸν Λιγαριδῆ στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα: A P F - Acta, τ. 14 (1640-41),

γνωριμία Κριζανιό - Λιγαριδίδη, αλλά και ο δεύτερος να έχρημάτισε δάσκαλος του πρώτου.

Ἄλλά ἂν στηριχθοῦμε στὸν χειρόγραφο κατάλογο τῶν μαθητῶν τοῦ ιδρύματος, παρὰ τὶς ἐλλείψεις ποὺ ἔχει, εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπισημάνουμε καὶ ἄλλους Ἕλληνες κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ (ἄνοιξη 1641 - φθινόπωρο 1642). Ἔτσι διαπιστώνουμε ὅτι στὸ Κολλέγιο φοιτοῦν ὁ Γουλιέλμος Ρώτας, ἀπὸ τὴ Μῆλο (1633-1646)¹, ὁ Ἀλέξανδρος Κωνσταντζος, ἀπὸ τὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου (1634 - Ἰούνιος 1642)², ὁ Νικόλαος Γονέμης, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (1635 - Ὀκτώβριος 1641)³, ὁ Ἀνδρέας Βαλάσιος, ἀπὸ τὴ Χίο (1636-1645)⁴, ὁ Αὐρήλιος Μαράς, ἀπὸ τὸ Κάστρο (Ἡράκλειο) τῆς Κρήτης (1639-1646)⁵, ὁ Ἰάκωβος Galimpertus τοῦ Μάρκου καὶ τῆς Ἀδριανῆς de Cupis, ἀπὸ τὴν πόλη Κτῆμα τῆς Κύπρου (1639-1645)⁶, ὁ Ἰωάννης Galimpertus τοῦ Νικολάου καὶ τῆς Κιτερίνας, ἐπίσης ἀπὸ τὸ Κτῆμα τῆς Κύπρου (1640-1647/1651)⁷, ὁ Blancus (Μπιάνκο) Mandricarius (Μανδρικάρης ἢ Μανδρίκαρδος), ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο (1641, Φεβρ. - 1645)⁸. Ἴσως παραλείπονται μερικὰ ὀνόματα Ἑλλήνων σπουδαστῶν, γιὰ τὸν κατάλογο ποὺ χρησιμοποιοῦμε ἀναφέρει τὸ ἔτος εἰσόδου, ὄχι ὅμως πάντα καὶ τὸ ἔτος ἀποφοίτησεως κάθε μαθητῆ.

Ἡ παρουσία πάντως τῶσων Ἑλλήνων συνέβαλε ἀναμφισβήτητα στὴν ἑλληνομάθεια τοῦ Κριζανιό. Ὁ ἴδιος ἀργότερα, στὰ 1647, διηγεῖται ὅτι δὲν ντρεπόταν νὰ κάθεται μαζὶ μὲ νέους στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο καὶ νὰ μαθαίνει ἑλληνικά· στὸ τέλος κατάφερε νὰ μάθῃ τόσα, ὅσα τοῦ χρειάζονταν νὰ καταλαβαίνει, μὲ δυσκολία ἀκόμη, τὰ πατερικὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἀμφιλεγόμενες διαφορὲς ὀρθοδόξων καὶ λατίνων (circa

φ. 437^r-v, Congregatio 280. Ἐδῶ ὁ Λιγαριδῆς ἀναφέρεται ὡς «annis pluribus graecae linguae in eodem Collegio [Graeco] lector». Σὲ ἕγγραφο ἐξ ἄλλου τοῦ 1639 μνημονεύεται ὡς «Graecarum litterarum ibidem [Collegio Graeco] magister» (Legrand, ἔ.ἀ., σ. 12).

1. Arch. Coll. Greco, τ. 14, φ. 10^v - 11^r. — Legrand, BH, 17 αί., τ. 3, σ. 476-477. Μέσα σὲ παρένθεση δηλώνονται τὰ ἔτη παραμονῆς τοῦ μαθητῆ στὸ Κολλέγιο.

2. Arch. Collegio Greco, ἔ.ἀ., φ. 11^v - 12^r. — Legrand, ἔ.ἀ., τ. 5, σ. 301-302. Πρβλ. καὶ Κύρρη, Cypriote Scholars, ἔ.ἀ., σ. 222.

3. Arch. Coll. Greco, ἔ.ἀ., φ. 11^v - 12^r. — Legrand, ἔ.ἀ., σ. 471-475.

4. Arch. Coll. Greco, ἔ.ἀ., φ. 14^v - 15^r. — Legrand, ἔ.ἀ., τ. 5, σ. 306-308.

5. Arch. Coll. Greco, ἔ.ἀ., φ. 15^v - 16^r.

6. Ἀὐτόθι, φ. 15^v - 16^r.

7. Ἀὐτόθι, φ. 15^v - 16^r. Πρβλ. καὶ κώδ. Curia, ἔ.ἀ., φ. 148^r.

8. Arch. Coll. Greco, ἔ.ἀ., φ. 15^v - 16^r. Γιὰ τὸ ἐπώνυμο πρβλ. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868, σ. 419, 421.

controversias)¹. Ὁ κοινοβιακὸς τρόπος ζωῆς στὸ Κολλέγιο καὶ ἡ συχνὴ συναναστροφή μὲ τόσα ἑλληνόπουλα ἔδωσαν τῇ λαμπρῇ εὐκαιρίᾳ στὸν Κροάτη σπουδαστῆ, μιὰ καὶ ὁ ἴδιος τὸ ἐπιζητοῦσε, νὰ μάθη τὴ νεοελληνικὴ καλὰ καὶ νὰ γνωρίσῃ τὸν νεοελληνικὸ κόσμον. Ἔτσι μόνον ἐξηγεῖται ἡ παράθεση λαϊκῶν ἐκφράσεων ἢ καὶ παροιμιῶν ἑλληνικῶν στὸ σπουδαιότερον ἀπὸ τὰ ἔργα του «Τὰ Πολιτικά» (Razgovory ob vladatel'stvu), ὅπως π. χ. «Ρωμαῖος ὠραῖος, Ἄρναούτης σεφερλῆς, Βούργαρης ἀπάνθρωπος», ἢ «ὀποῦ χαράτς δὲν δίνει, χαρὰν δὲν γλέπει»². Ἡ διάκριση ἐξ ἄλλου ποῦ κάνει ὁ Κριζανιῆ στὴν προφορὰ τῶν λέξεων ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία καὶ τὴ νέα ἑλληνικὴ, καθὼς καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση γραμμάτων καὶ φθόγγων (ἀναφέρει π. χ. ὅτι στὴν ἀρχαία διαβάζομε: φθάνω, ἄχθος, μισθός, ἐνῶ στὴ νέα: φτάνω, ἄχτος, μιστὸς κ. ἄ.)³, ἀποδεικνύει ἕναν ἱκανὸ κάτοχο τῆς γλώσσας. Ἄλλωστε, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, δὲν δισταίνει νὰ μεταφράσῃ στὰ λατινικὰ καὶ ἔργο ἀπὸ τῇ δημῶδη ἑλληνικῇ.

Παραμένει ὡστόσο τὸ πρόβλημα, ποῦ ἔμαθε τὰ ἑλληνικὰ ὁ Κριζανιῆ. Ὁ ἴδιος, στὰ 1659, διαβεβαιώνει τὶς ρωσικὲς ἀρχές, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες γλώσσες, γνωρίζει τὴ «γραιικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ» (δηλ. τὴ νέα καὶ τὴν ἀρχαία) καὶ προσθέτει ὅτι τὶς ἔμαθε στὸ «σχολεῖο τῆς Πάδοβας», ὅπου ὁ θεῖος του τὸν εἶχε τοποθετήσῃ· ἐκεῖ σπούδασε 6 χρόνια. Ὑπάρχουν ὅμως σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ὄσων ἀναφέρει ὁ Κριζανιῆ. Εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὸς τὴν πρώτην του μόρφωση τὴν πῆρε στὸ καθολικὸ σεμινάριο τοῦ Zagreb. Δὲν ἀποκλείεται στὴν πόλιν αὐτὴ νὰ διδάχτηκε τὶς πρώτες βάσεις τῆς ἑλληνικῆς, ὥστε στὰ 1641, ὅταν κατεβαίῃν στὴ Ρώμην, νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι γνωρίζει τὴν ἑλληνικὴν⁴.

Γενικὰ παρατηρεῖται μιὰ ἀσάφεια στὶς πηγὰς καὶ ἀντίφαση στὶς μαρτυρίες, ποῦ μᾶλλον ὀφείλονται στὸν Κριζανιῆ, καθὼς προσπαθοῦσε σὲ διαφορετικὰς περιστάσεις κάθε φορὰ νὰ προβάλῃ τὴν ἑλληνομάθειά του. Τὸ πιὸ σίγουρον εἶναι ὅτι σὲ καμιὰ ἄλλη περίπτωσιν, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ζωῆς του, δὲν ἔζησε περισσότερον καιρὸ σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον παρὰ μόνον στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης. Μὲ βάση τὰ ὅσα μνημονεύθη-

1. Val'denberg, Znakomstvo, ἔ.ἀ., σ. 7 καὶ σημ. 24.

2. Αὐτόθι, σ. 9. Στὸ γνωστὸ τετράτομον ἔργον «Παροιμίαι» (1899-1902) τοῦ Νικ. Γ. Πολίτη δὲν βρῆκα τὶς παροιμίαις αὐτές. Μὲ τὴν πρώτην, κάποια σχέση ἔχει ἡ ἀκόλουθη: «Ἄρναούτη κάνει φίλον; — Κράθειε καὶ κομμάτι ξύλον» (Ν. Γ. Πολίτου, Παροιμίαι, τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 468). Ἐπίσης: «Βούλγαρον ἀν κάμης φίλον — βάστα καὶ κομμάτι ξύλον» (ἔ.ἀ., τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 213-214). Μὲ τὴ δευτέρην παροιμίαν σχετίζεται ἡ ἐξῆς: «Στὴ χαρὰ καὶ ὁ χαρατσάρης» (ἔ.ἀ., τ. 2, σ. 122) ἢ «Ἀπάνω στὴ χαρὰ ἦρθε κι ὁ χαρατζάρης» (Γ. Π. Σαββαντίδης, Οἱ παροιμίαι τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη, «Δωδώνη» 1 [1972], σ. 166 ἀριθμ. 123).

3. Val'denberg, ἔ.ἀ., σ. 8-9.

4. Αὐτόθι, σ. 6-7, ὅπου καὶ ἀνάλυσιν τῶν μαρτυριῶν.

καν πιὸ πᾶνω, προκύπτει ὅτι τὴν πιὸ βέβαιη καὶ πιὸ μακροχρόνια ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας τῇ δέχτηκε ὁ Κριζανιὸς μόνο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Κολλέγιο.

Τὸ ταξίδι του στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1651 καὶ ἡ παραμονή του ἐκεῖ γιὰ δυὸ μόνο μῆνες, ἔταν συνόδευε σὰν ἱερέας καὶ γραμματέας τῆς ἰταλικῆς γλώσσας τὸν αὐστριακὸ πρεσβευτὴ Rudolf Schmidt von Schwarzenhorn, ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα ὠφέλιμη γιὰ τὴ γνωριμία σὲ ζωντανὴ ἀτμόσφαιρα τὸν ἑλληνορθόδοξο κόσμο. Τότε πρέπει νὰ ἀξιοποίησε, στὴν πράξη, τὶς γνώσεις ποὺ εἶχε ἀποταμιεύσει στὴ Ρώμη. Πῆρε μέρος σὲ συσκέψεις μὲ διακεκριμένους μητροπολίτες τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἐνημερώθηκε στὴ διείσδυση τοῦ προτεσταντισμοῦ στὴν Ἀνατολή καὶ συνῆψε φιλικὸ δεσμὸ μὲ τὸν γνωστὸ Παναγιώτη Νικουσίο, μὲ τὸν ὁποῖο συζήτησε καὶ ἐπικίνδυνα ἀκόμη πολιτικὰ θέματα¹. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Κριζανιὸς στὴν Κωνσταντινούπολη βοηθήθηκε σημαντικὰ γιὰ τὴν ἀποσαφήνισή καὶ τὴν ὀλοκληρώση, ὡς ἓνα σημεῖο, τὶς ἰδέες του γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἑλληνισμοῦ στοὺς σλαβικοὺς λαοὺς. Ἄν πέτυχε κάτι τέτοιο, τὸ ὀφείλει στὴ στέρεη ὑποδομὴ ποὺ πῆρε προηγουμένως στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο².

II

Τὰ βιβλία ἐξ ἄλλου ποὺ ἄφησε ὁ Κριζανιὸς ἀποδεικνύουν τὴ γνώση ἐκ μέρους του ἀρκετῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, κυρίως βυζαντινῶν. Ὁ Val'denberg ἤδη ἐπεσήμανε τὰ χωρία στὸ ἔργο τοῦ Κριζανιέ, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἀγαπητὸ (ὅς αἰ.), τὸν Γεώργιο Κωδινό, τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο, τὸν Νικήτα Χωνιάτη, τὸν Νικηφόρο Γρηγορά, τὸν Ζωναρά καὶ τὸν Προκόπιο, ἐνῶ ὑποστηρίζεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν καὶ οἱ «Πανδέκτες» τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Στὰ ἔργα τῶν συγγραφέων αὐτῶν μᾶλλον βασιίστηκε ὁ Κροάτης πολιτικὸς καὶ λόγιος γιὰ τὴν στηρίξη τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ Βυζάντιο. Διατυπώνονται ὡστόσο ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀμεση χρησιμοποίησή τῶν βυζαντινῶν κειμένων· εἶναι πιθανὸ δηλ. νὰ χρησιμοποίησε μεταγενέστερες πηγές (ὅπως τὰ ἔργα τοῦ Iusti Lipsii) ποὺ ἀπέδωσαν στὰ λατινικὰ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο³.

1. Ἀὐτόθι, σ. 10-11. Πρβλ. Μ. Λάσκαρι, Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα, σ. 238, καὶ Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 372.

2. Τὶς ἐπαφές του μὲ Ἕλληνες θὰ τις συνεχίσῃ ἀργότερα καὶ στὴ Ρωσία. Οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ εἶναι πιὸ πολὺ ἀρχιερεῖς, πραγματικοὶ ἢ αὐτοτιλοφορούμενοι, ποὺ πηγαίνουν στὴ μεγάλη ὁμόδοξή χώρα γιὰ συλλογὴ ἐλεημοσυνῶν. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ Val'denberg, ἔ. ἀ., σ. 12-13.

3. Val'denberg, ἔ. ἀ., σ. 13-22.

Τέτοιες ἐπιφυλάξεις, ἀντίθετα, δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῶν μεταβυζαντινῶν συγγραφέων¹. Ἀξιόλογη πηγὴ στὸν τομέα αὐτόν, ποὺ ἔμεινε ὡς τῶρα ἀνεκμετάλλευτη, παραμένει τὸ ἀνέκδοτο ἀκόμη ἔργο τοῦ Κριζανιῆ μὲ τὸν τίτλο «*Bibliotheca Schismaticorum Universa*». Ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο ποὺ διατηρεῖται στὴ *Biblioteca Casanatense* τῆς Ρώμης μὲ ἀριθμὸ MS - 1597, ὁ σλαβολόγος V. Jagić, παλαιότερα, δημοσίευσε τὸν τίτλο καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ ἔργου (*summarium auctorum hic editorum*)². Αὐτὰ θὰ τὰ ἐπανεκδώσῃ ἀργότερα ὁ A. Palmieri καὶ ἐπὶ πλέον θὰ δημοσιεύσῃ, γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο τὴ μετάφραση στὰ λατινικὰ ποὺ ἔκαμε ὁ Κριζανιῆ τοῦ «Λόγου κατὰ Λατίνων» τοῦ ἁγιορείτη Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ (ci. 1480-1556)³. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ἐξέδωσε ἐπίσης ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς *Casanatense* τὴ μετάφραση στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ τῆς «*Διαλέξεως μετὰ τινος τῶν Φράρων*» (ἐπὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος), ἔκδοση 1624, τοῦ Χιώτη Γεωργίου Κορεσσίου († 1654 ci.)⁴. Πρόσφατα ἐπισημάνθηκε τὸ αὐτόγραφο τῆς «*Bibliotheca Schismaticorum Universa*» στὸ ἀρχεῖο τῆς Ὁργανώσεως τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως στὴ Ρώμη μὲ ἀριθμὸ κώδ. UV-78, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενο ἀξιολογήθηκε σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἀντίγραφο τῆς *Casanatense*. Ἐξαγγέλθηκε μάλιστα καὶ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ, ὅπως καὶ ὅλων τῶν ἔργων τοῦ Κριζανιῆ, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Zagreb⁵.

Μέχρι ποῦ νὰ ἔλθῃ στὴ δημοσιότητα τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ χειρόγραφο,

1. Ἀπὸ τὸ ἐκδεδομένο ἔργο του προκύπτει ὅτι ὁ Κριζανιῆ γνώριζε τὴ μεταβυζαντινὴ χρονολογία τοῦ Ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας (16ος αἰ.) βλ. Val' de berg, ἔ.ἀ., σ. 22.

2. Στὸ «*Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti*», τ. 18 (1872), σ. 195-199.

3. Aurelio Palmieri, *Un' opera polemica di Massimo il Greco (XVI secolo) tradotta in latino da Giorgio Krijanitch, «Bessarione», serie III, vol. IX-anno XVI (1912), σ. 54-79 (στὴ σ. 61-79 τὸ κείμενο), 379-384.*

4. Aurelio Palmieri, G. Coressii, *De processione Spiritus Sancti dialogus in latinum a G. Križanić conversus, «Acta Academiae Velehradensis» 8 (1912), n° 1, σ. 41-58. Γιὰ τὸν Κορέσσιο βλ. Κ. Ἀμάντου, *Τὰ Γράμματα εἰς τὴν Χίον*, σ. 81-95. Βλ. ἐπίσης P. Van court, *Georges Coressios († vers 1654), OC 32 (1933), σ. 40-95.* Ἐνα μικρὸ μέρος ἐξ ἄλλου τῆς μεταφράσεως ἀπὸ τὸν Κριζανιῆ ἔργου τοῦ Ναθαναὴλ Χίκα (βλ. πῶς κάτω) ἐξέδωσε ἐπίσης ὁ A. Palmieri, *Theologia dogmatica orthodoxa, τόμ. 2, Prolegomena, Florentiae 1913, σ. 110-111.**

5. Βλ. Ivan Golub, *L'autographe de l'ouvrage de Križanić 'Bibliotheca Schismaticorum Universa' des archives de la Congrégation du Saint Office à Rome, OCP 39 (1973), σ. 131-161.* Τὴν ἐργασία τοῦ ἴδιου, *Autograph of Križanić's work...*, στὸ «*Bulletin scientifique. Conseil des Académies des sciences et des arts de la RSF de Yougoslavie. Section B*», t. 5, n. 10-12 (1969), δὲν μπόρεσα νὰ τὴ συμβουλευθῶ.

μέ βάση τις έρευνες πού προηγήθηκαν είναι δυνατό νά ύπογραμμισθῆ ὡς ἓνα σημεῖο ἡ ἔλληνομάθεια τοῦ Κριζανιό. Συγκεκριμένα, ἔκτος ἀπό τὸ ἔργο τῶν δύο Ἑλλήνων πού μνημονεύσαμε, ὁ Κροάτης λόγιος περιέλαβε μέσα στή «Bibliotheca» του συγγράμματα ἀντιπαπικά καί στρεφόμενα γενικά κατά τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας ἄλλων ὀκτώ Ἑλλήνων, παραθέτοντας μάλιστα γιά τὸν καθένα καί σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα¹. Οἱ ὀκτώ αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι, κατά τῆ σειρά πού παρατίθενται στὸ αὐτόγραφο τοῦ Κριζανιό.

1) Ἄωνυμος, τοῦ ὁποῦ ἐκδίδει τις «Narrationes» μετὸν ἐπεξηγηματικὸ ὑπότιτλο «De dissidiis Graecorum et Latinorum»². Τὸ κείμενο τὸ ἑλληνικὸ δὲν μπόρεσα νά τὸ ἐπισημάνω καί νά προχωρήσω στήν ταύτιση. Τῆ μετάφραση πάντως στὰ λατινικά ὁ Κριζανιό τὴν ἐπιχειρεῖ ἀπὸ τὰ ρωσικά, στὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποδοθῆ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο καί εἶχαν ἐκδοθῆ στὰ 1644 τὸ κείμενο τοῦ Ἄωνυμου, ὁ «Ἀγόγος κατά Λατίνων» τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ, πού ἀναφέραμε, καί δύο ἔργα τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μελετίου³, πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀμέσως πιὸ κάτω. Ὁ Ἄωνυμος αὐτὸς ἐξ ἄλλου ἔγραψε τὸ βιβλίον του στὰ 1621, ἂν πιστέψουμε τὸν ἴδιο τὸν Κριζανιό⁴. Ἔχουμε δηλ. ἓνα συγγραφέα τοῦ 17ου αἰ., σύγχρονο μετὸν Κροάτη λόγιο.

2) Ὁ Μελέτιος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Οἱ πληροφορίες τοῦ Κριζανιό ὅτι ὁ Μελέτιος αὐτὸς ζῆ γύρω στὰ 1596 καί ὅτι ἔγραψε δοκίμια γιά τὴ διόρθωση τοῦ Ἡμερολογίου καί γιά τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καθὼς καί ἐπιστολές πρὸς τοὺς Ρώσους ὀρθοδόξους καί πρὸς τοὺς Χιῶτες⁵, δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιά τὸν γνωστότατο Μελέτιο Πηγᾶ (1549-1601), ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ τέλη περίπου τοῦ 1579 ὀνομάστηκε πρωτοσύγκελλος τοῦ γέροντα πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Σιλβέστρου, καί ἀπὸ τὰ 1590 ἐξελέγη «πάπας καί πατριάρχης» τοῦ θρό-

1. Βλ. Palmieri, Un'opera polemica di Massimo il Greco, ἔ.ἀ., σ. 59-60.

2. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 59. — Golub, ἔ.ἀ., σ. 139.

3. «Hi tres scriptores primum ex sermone graeco in moscoviticum translati, et anno 1644 editi; nunc autem illinc in latinum traducti sunt»: Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 59, Golub, ἔ.ἀ., σ. 150 καί σ. 139, 148, ὅπου ἡ πληροφορία ὅτι ἡ ρωσικὴ μετάφραση τῶν ἔργων τῶν τριῶν συγγραφέων περιλαμβάνεται μέσα στὸ «Βιβλίον τοῦ Κυρίλλου» (Le livre de Cyrille). Ἔτσι ἄλλωστε ἐξηγοῦνται καί ὅσα ἀναφέρονται, ἔκτος ἀπὸ τὰ ἄλλα, στὸν ἐκτενῆ τίτλο τῆς «Bibliotheca»: «a duodecim auctoribus, tribus linguis, Graece antique, Graece moderne et Moscovitice composita, ... latine verbatim reddita» (Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 56).

4. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 59. Συχνὰ ὁ Κριζανιό ἀποδεικνύεται ἀνακριβῆς στὶς χρονολογίες (πρβλ. τὸ ἔτος 1450, κατά τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀναφέρει, ἐζήσε ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός). Δὲν ἀπέχει ὡστόσο πολὺ πάντα ἀπὸ τῆ σωστῆ χρονολογία.

5. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 59.

νου αὐτοῦ¹. Τὰ ἔργα τοῦ Πηγά πού μεταφράζει ὁ Κριζανιῆ εἶναι τὰ ἑξῆς :

α) Τὸ «De Deo-odioso Calendario» (περὶ τοῦ θεομισήτου Ἡμερολογίου) πού τὸ ἔγραψε ὁ Μελέτιος ὡς «Ἀρχιμανδρίτης Ἀλεξανδρινός» καὶ ὡς μέγας πρωτοσύγκελλος καὶ τὸ ἀπηύθυνε στὸν πατριάρχη του Σίλβεστρο². Τὸ ἔργο βέβαια ταυτίζεται μὲ τὸν περίφημο «Τόμον Ἀλεξανδρινὸν περὶ τοῦ Πασχαλίου Σιλβέστρω τῷ μακαριωτάτῳ πάπα.....Ἀλεξανδρείας [προσανατιθέμενον]». Τὸν συνέταξε ὁ Μελέτιος κατὰ τὸ 1583, ὅταν ἀκόμη ἦταν πρωτοσύγκελλος, γιὰ νὰ συμβάλλῃ στὴν ἀπόρριψη ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου³. Φρόντισε μάλιστα καὶ τὸν ἔστειλε στὴ Νοτιοδυτικὴ Ρωσία γιὰ νὰ διαφωτίσῃ τοὺς ἐκεῖ ὀρθοδόξους ὡς πρὸς τὴ μεταρρύθμιση τοῦ ἡμερολογίου⁴. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ μετάφραση τοῦ Τόμου στὰ ρωσικὰ καὶ ἡ ἀπόδοση ἀπὸ τὰ ρωσικὰ στὰ λατινικὰ πού ἐπιχείρησε ὁ Κριζανιῆ.

β) Ἡ «Demonstratio» ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐμπορεύεται μόνον ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ ὄχι καὶ ἀπὸ τὸν Υἱό⁵. Ἐδῶ ὁ Μελέτιος ἀναφέρεται ὡς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ἐπομένως τὸ ἔργο τὸ συνέθεσε ἢ ἔγινε γνωστὸ ἀπὸ τὸ 1590 καὶ ἔπειτα. Μὲ τέτοιο ἢ παρόμοιο τίτλο ἔργο αὐτοτελές ἢ ἐπιστολιμαία διατριβὴ τοῦ Πηγά, ἀναφερόμενη στὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δὲν γνωρίζω νὰ ἔχῃ σωθῆ. Εἶναι γνωστὸ ὅμως ὅτι εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸ δογματικὸ ζήτημα ὁ Πηγάς ἀσχολήθηκε στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν βασιλιὰ τῆς Πολωνίας Σιγισμοῦνδο Γ' (ἐξεδόθη στὰ 1652)⁶, στὸ «Διάλογος. Ὁρθόδοξος Χριστιανός» (ἐξεδόθη στὴ Βίλνα τῆς Λιθουανίας στὰ 1596)⁷ καὶ στὴν «Ὁρθόδοξη Διδασκαλία» ἢ

1. Ἀ π. Ε. Β α κ α λ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία, τ. 3, σ. 437-447, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

2. G o l u b, ἑ.ἀ., σ. 140.

3. Βλ. τὸ κείμενο στοῦ E. L e g r a n d, *Lettres de Mélétius Pigas antérieures à sa promotion au Patriarcat*, Paris 1902 (Bibliothèque Grecque Vulgaire, τ. 9 — Φωτοτ. ἀνατ. Ἀθῆναι 1974), σ. 138-155. Πρβλ. τὰ γενικὰ πλαίσια γιὰ τὴ στάση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Πηγά ἀπέναντι στοῦ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, στοῦ V. P e r i, *Due date un'unica Pasqua*, Milano 1967, σ. 12, 167-168, 173.

4. Βλ. Β α κ α λ ο π ο ὕ λ ο υ, ἑ.ἀ., σ. 439, ὅπου καὶ κρίσεις γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Πηγά. Βλ. ἐπίσης Ἀ γ α θ α γ γ ἔ λ ο υ Ν ι ν ο λ ά κ η, Μελέτιος ὁ Πηγάς, ὁ Κρής, ἐν Χανίοις 1903, σ. 57.

5. Βλ. στοῦ G o l u b, ἑ.ἀ., σ. 140, τὸν πλήρη λατινικὸ τίτλο.

6. Βλ. P h. M e y e r, *Die theologische Litteratur der griechischer Kirche im sechzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1899, σ. 61.

7. Βλ. E. L e g r a n d, *Bibliographie Hellénique*, 15-16 αἰ., τ. 2, Paris 1885, σ. 115-119. — Ἀ ν δ ρ ο ν ἱ κ ο υ Κ. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ὕ λ ο υ, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἦτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν συγγραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, ἐν Λειψία 1872, σ. 131.

«Ἐγχειρίδιο»¹. Τὰ δυὸ τελευταῖα δὲν ἦταν ἄγνωστα στὴ Ρωσία. Ὁ «Ὁρθόδοξος Χριστιανός» μάλιστα σώζεται σήμερα ἀκόμη σὲ ρωσικὴ μετάφραση². Ἡ τελευταία μαρτυρία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ διαβεβαίωση τοῦ Κριζανιό, πού ἀναφέραμε, ὅτι τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ τὴν κάνει ἀπὸ τὰ ρωσικά, μὲ ὑποχρεώνει νὰ δεχθῶ ὅτι ἀπὸ τὸν «Ὁρθόδοξο Χριστιανό» (ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ «Ἐγχειρίδιο») προέρχεται ἡ «Demonstratio» τοῦ Κροάτη μεταφραστῆ. Ἡ ὀριστικὴ ταύτιση τοῦ κειμένου πάντως θὰ γίνῃ μετὰ τὴν ἐκδοση τῆς μεταφράσεως τοῦ Κριζανιό, χωρὶς νὰ ἀποκλειῶνται καὶ πάλι ἐπιφυλάξεις, γιατί μᾶς λείπει ἓνα corpus τῶν ἔργων καὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πηγᾶ, ἐνῶ ἡ βιβλιογραφία γι' αὐτὸν εἶναι τεράστια.

γ) Οἱ τέσσερις ἐπιστολὲς πού ἀπευθύνονται στὸν Κνέζη Βασίλειο, δεσπότην Ὁστροβείας κ.λ., στοὺς ὀρθόδοξους Ρώσους τῆς Πολωνίας, στὸν μητροπολίτη, στὸν κληῆρο καὶ τὸν λαὸ τῆς Χίου, καὶ πρὸς τοὺς Ρώσους καὶ Ἕλληνες ὀρθοδόξους τῆς Πολωνίας. Αὐτὲς τυπώθηκαν μὲ τὸν τίτλο: «Γοῦ μακαριωτάτου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου, ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας... περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα». Πρόκειται γιὰ ἓνα βιβλίον πού περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Πηγᾶ, καὶ τίς καθαρὰ ἀντιλατινικὲς πραγματεῖες τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου (βλ. λίγο πῶς πάνω), τοῦ Νεῖλου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, τοῦ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ καὶ τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου, μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ³ χρησιμοποίησε ὁ Κριζανιό⁴ καὶ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, μετέφρασε ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ εἰς λατινικὰ ὄχι μόνον τίς τέσσερις παραπάνω ἐπιστολὲς τοῦ Πηγᾶ, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔργα πού περιέχονται σ' αὐτὸ τῶν ὑπόλοιπων τεσσάρων συγγραφέων. Ἄς διευκρινισθῇ ἀπὸ τώρα ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κριζανιό ἀναφερόμενος στοὺς πέντε αὐτοὺς συγγραφεῖς πού μεταφράζει (Πηγᾶ, Κορέσσιο, Νεῖλο, Βαρλαάμ καὶ Σεβῆρο) προσθέτει: «Hi

1. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ὐ λ ο υ, ἔ.ἀ., σ. 134. Εἶναι ἀξιοσημείωτο γιὰ τὴν περίπτωσή μας ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ βρέθηκε σὲ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἱεραῆς Συνόδου τῆς Μόσχας· βλ. Ἀ ν δ ρ ο ν ἰ κ ο υ Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ὐ λ ο υ, Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα, ἐν Λειψία 1871, σ. 18-19. Ἡ πρώτη του ἐκδοση ἔγινε πολὺ ἀργότερα, εἰς τὸ 1769 (βλ. E. L e g g a n d, ΒΗ. 18 αἰ., τ. 2, Paris 1928, σ. 102-105). Κυκλοφοροῦσαν ὁμοίως τὰ χειρόγραφα τῶν μελετῶν καὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πηγᾶ.

2. Βλ. τὴν πληροφορία στοῦ Χ ρ υ σ ο σ τ ὀ μ ο υ Α. Π α π α δ ο π ο ὐ λ ο υ, Σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Λατίνων κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, «Θεολογία» 3 (1925), σ. 264, ὅπου ὁμοίως γίνεται σύγκριση ἀνάμεσα εἰς δύο ἔργα «Ἐγχειρίδιο» καὶ «Ὁρθόδοξος Χριστιανός».

3. Πλήρη περιγραφή του βλ. στοῦ L e g g a n d, ΒΗ, 17 αἰ., τ. 1, Paris 1894, σ. 240-243, ἀριθμ. 168.

4. Πρβλ. τὸν τίτλον τῆς λατινικῆς του μεταφράσεως (στοῦ G o l u b, ἔ.ἀ., σ. 142) μὲ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπον (στοῦ L e g g a n d, ἔ.ἀ., σ. 240-241).

quinque auctores uno volumine editi sunt in Anglia»¹. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Legrand, στὸ βιβλίον δὲν σημειώνεται οὔτε ὁ τόπος οὔτε ὁ χρόνος τῆς ἐκδόσεώς του. Ἀπὸ ἄμεσες καὶ ἔμμεσες μαρτυρίες συμπεραίνει ὅτι ἡ ἐκτύπωση ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὸ 1627, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ ἐπὶ πατριαρχείας Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως². Τὴν ἀποψη ὅμως ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ τυπώθηκε στὴν Ἀγγλία (στὸ Λονδίνο) τὴν συναντοῦμε στὸν Λέοντα Ἀλλάτιο, σὲ ἔργο του τοῦ 1648³, πρὶν δηλ. τελειώσῃ ὁ Κριζανιῆ τὴ «Bibliotheca» του (στὰ 1656)⁴. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Κροάτης λόγιος χρησιμοποίησε τὸν Ἀλλάτιο. Σήμερα ἐξ ἄλλου ἢ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ βιβλίου μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι πράγματι αὐτὸ τυπώθηκε στὸ Λονδίνο κατὰ τὸ 1624 μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ⁵.

3) Ὁ Φώτιος, ὁ γνωστὸς βυζαντινὸς πατριάρχης (9ος αἰ.). Ὁ Κριζανιῆ ἀναφέρει ὅτι ἔχει ὑπόψη τοῦ «Βιβλίον ἐπιστολῶν» τοῦ Φωτίου ποὺ ἐξεδόθη στὸ Λονδίνο τὸ 1651, στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ λατινικὰ. Ἡ ἐκδοση ὅμως αὐτῆ, κατὰ τὸν ἴδιον, δὲν εἶναι καλὴ (inepta). Θεωρεῖ τὴ δική του μετάφραση στὰ λατινικὰ πολὺ καλύτερη. Δὲν μεταφράζει ὅλες τὶς ἐπιστολές. Παραθέτει μόνον τὴν «epistola circularis» τοῦ Φωτίου⁶, τῆς ὁποίας ὁ ἑλληνικὸς τίτλος εἶναι : «Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, Ἀλεξανδρείας φημί καὶ τῶν λοιπῶν, ἐν ἧ περι κεφαλαίων τινῶν διάλυσιν πραγματεύεται· καὶ ὡς οὐ χρὴ λέγειν ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα προέρχεσθαι, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνου»⁷. Ἄς προστεθῇ ὅτι ἡ ἐκδοση ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κριζανιῆ εἶναι πραγματικὰ ἡ «Synopsis Epistolarum Photii» ποὺ τύπωσε in folio στὸ Λονδίνο τὸ 1651 ὁ Daniel Roger, χρησιμοποιώντας τὴ σχετικὴ ἐργασία τοῦ ἀγγλικανοῦ ἐπισκόπου R. Montagu⁸.

1. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 60. Πρβλ. καὶ Golub, ἔ.ἀ., σ. 149.

2. Legrand, ἔ.ἀ., σ. 242-243.

3. Leonis Allatii, De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua concessione, Coloniae Agrippinae 1648, στήλη 996.

4. Βλ. τὴ χρονολογία στὸν τίτλο τοῦ ἔργου : Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 56. - Golub, ἔ.ἀ., σ. 147.

5. Βλ. τὰ πειστικὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα στῆς Engolayton, Nikodemus Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World, «Harvard Library Bulletin», 15, number 2 (April 1967), σ. 153-157, 165 ἀριθμ. 75.

6. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 50. - Golub, ἔ.ἀ., σ. 140, ὅπου ὁ τίτλος στὰ λατινικὰ, καὶ σ. 150.

7. Δημητράκοπουλου, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, σ. 2.

8. Ἡ ἐκδοση ἔμεινε γνωστὴ ὡς ἐκδοση τοῦ Montacutius (Montagu)· βλ. τὸ ἄρθρο Photius τοῦ E. Amann στὸ Dictionnaire de Théologie Catholique (τῶν A. Vacant, E. Mangenot καὶ E. Amann), τ. 12, μέρος β', Paris 1935, στ. 1548. Πρβλ. καὶ J. - P. Migne, P. G., τ. 102, Parisiis 1900, στ. 991-992.

4) Ὁ Μάξιμος Μαργούνιος (1549-1602), ἐπίσκοπος Κυθήρων. Ὁ Κριζανιέ παραθέτει γι' αὐτὸν σύντομα βιογραφικὰ στοιχεῖα (ὄτι ζῆ π.χ. στὰ 1596) καὶ υπογραμμίζει ὅτι ὁ Κρητικὸς θεολόγος ἐκθέτει τὶς αἰτίες τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν ἀκολουθώντας τὰ σχόλια τῶν ὀπαδῶν τοῦ Φωτίου (commenta Photianorum), ἄγνωστα στοὺς συγγραφεῖς τῆς Δύσεως, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πού καὶ ὁ Ἀνώνυμος (βλ. λίγο πιὸ πάνω) παρουσιάζει τὰ γεγονότα¹. Μεταφράζει ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ τὰ ἐξῆς δύο ἔργα τοῦ Μαργουνίου:

α) Τὸ «Colloquium de processione Spiritus Sancti. Personae, Graecus et Latinus, sive Orthodoxus et Latinus»², δηλ. «Διάλογος. Τὰ πρόσωπα, Γραικὸς καὶ Λατῖνος (ἦτοι) Ὁρθόδοξος καὶ Λατῖνος», σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ 1624 στὸ Λονδίνο τοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ. Στὸ βιβλίον συμπεριελήφθησαν καὶ ἔργα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τοῦ Σχολαρίου³. Εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ Κριζανιέ εἶχε ὑπόψη του τὸ βιβλίον αὐτό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε προγραμματίσει νὰ μεταφράσῃ Παλαμᾶ καὶ Σχολάριο (βλ. πιὸ κάτω), ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἀναφέρει: «Auctor (ὁ Μαργούνιος) est non contemnendus, editus in Anglia cum Palama et Scholario, de quibus infra, sed sine adscriptione loci vel temporis»⁴. Τὴν ἀποψη ὅτι τὸ βιβλίον ἐκδόθηκε στὴν Ἀγγλία (Λονδίνο) τὴν διετύπωσε, πρὶν ἀπὸ τὸν Κριζανιέ, ὁ Λ. Ἀλλάτιος⁵.

β) Τὸ «Enchiridion de processione Spiritus Sancti, in forma epistolae»⁶, δηλ. «Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν εἴδει ἐπιστολῆς», πού ὁ Μαργούνιος τὸ ἔγραψε στὴ Βενετία τὸ 1587. Ἐκδόθηκε ἀργότερα, στὰ 1591, στὴ Φραγκφούρτη⁷. Στὸ τέλος τῆς μεταφράσεως τῶν δύο αὐτῶν ἔργων τοῦ Μαργουνίου ὁ Κριζανιέ σημείωσε τὴ χρονολογία: Anno 1656. Aug. 15.... Romae. Finis⁸.

5) Ὁ Ναθαναὴλ Χίικας (ἀρχὲς β' μισοῦ 16ου αἰ. - μετὰ τὸ 1621). Ὁ Κριζανιέ μετέφρασε τὸ ἔργο «De primatu Papae» ἀπὸ τὴ δημώδη

1. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 59. — Golub, ἔ.ἀ., σ. 151.

2. Golub, ἔ.ἀ., σ. 141.

3. Περιγραφή τοῦ Legrand, ἔ.ἀ., τ. 1, σ. 237-240, ἀριθμ. 167. Γιὰ τὸν χρόνο καὶ τὸν τόπο ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου βλ. E. Layton, ἔ.ἀ., σ. 156-157, 163 ἀριθμ. 51.

4. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 59.

5. L. Allatii, ἔ.ἀ., στ. 997. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι ὁ Κροάτης λόγιος χρησιμοποίησε τὸ ἔργο τοῦ Χιώτη σοφοῦ.

6. Golub, ἔ.ἀ., σ. 141.

7. Βλ. Δημητράκοπουλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις, σ. 21. - Τοῦ Ἰδίου, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, σ. 141. Βλ. καὶ E. Legrand, BH, 15-16 αἰ., τ. 2, Paris 1885, σ. XLIII, XLV-XLVI.

8. Golub, ἔ.ἀ., σ. 141.

ἑλληνικὴ στὰ λατινικά. Κι ἐδῶ ἡ χρονολογία 13 Σεπτεμβρίου 1656 δηλώνει μᾶλλον πότε τέλειωσε τὴ μεταφραστικὴ του δουλειὰ ὁ Κροάτης κληρικός¹. Πρόκειται γιὰ τὸ σπουδαιότερο ἔργο τοῦ Χίκα, μὲ τίτλο «Περὶ τῶν πρωτείων τοῦ πάπα», πού εἶχε μεγάλη διάδοση. Ἡ μετάφραση τοῦ Κριζανιῆ θεωρεῖται ἡ παλαιότερη πού ὑπάρχει. Ἐγινε ἀπὸ χειρόγραφο ἄγνωστο σήμερα. Τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου τὴν ἔχουμε στὴ Βενετία πολὺ ἀργότερα, στὰ 1678².

6) Ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (14ος αἰ.). Μεταφράζονται δύο ἔργα του: α) «Libri duo. Primus, De causis ecclesiasticae divisionis. Secundus, De principatu Papae». β) «Loci aliquot ad idem argumentum pertinentes. Electi ex diversis eiusdem Nili tractatibus»³. Ἀδίστακτα μπορούμε νὰ ταυτίσουμε καὶ τὰ δύο μὲ τὰ ἑλληνικά τους πρωτότυπα: α) «Βιβλία δύο. Τὸ πρῶτον περὶ τῶν αἰτίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς δυστάσεως. Τὸ δεύτερον περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα». β) «Τόποι ὀλίγοι τῷ αὐτῷ ἐπιχειρήματι προσήκοντες. Ἐκλεκτοὶ ἐκ ποικίλων τοῦ αὐτοῦ Νείλου συγγραμμάτων». Περιέχονται στὸ γνωστὸ βιβλίο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1624 (Λονδίνο), στὸ ὁποῖο βρίσκονται οἱ ἐπιστολές τοῦ Πηγά καὶ ἄλλα ἀντιρρητικὰ ἔργα πού μεταφράζει ὁ Κριζανιῆ⁴.

Εἰδικὰ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Νείλου «Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα» ὁ Κροάτης μεταφραστὴς ἀναφέρει ὅτι αὐτὸ ἤδη ἔχει ἐκδοθῆ ἀπὸ τοὺς Λουθηρανούς στὰ ἑλληνικά καὶ στὰ λατινικά, ὅτι τόσο ὁ Bellarmino στὴ «Summa» του ὅσο καὶ ὁ Καρυοφύλλης ἀνασκεύασαν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ὀρθόδοξου ἀρχιερέα, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο δὲν βοήθησαν μὲ τίς «ἀντιρρήσεις» τους τοὺς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς. Τὴ δυσμενῆ του κριτικὴ ὁ Κριζανιῆ τὴ δικαιολογεῖ ὡς ἐξῆς: Ὁ Bellarmino γράφει μόνο στὰ λατινικά γιὰ τὸν Νεῖλο καὶ διαπραγματεύεται γι' αὐτὸν μὲ πολὺ συντομία καὶ ἀνάμεσα σὲ διάφορα ἄλλα θέματα. Ὁ Καρυοφύλλης πάλι δὲν ἔχει μέθοδο, δὲν διαιρεῖ οὔτε κάνει διάκριση στὸ ὕλικό του· ἔπειτα, δὲν ξέρει ὁ ἀναγνώστης τί νὰ κρατήσῃ, ὅταν τελειώσῃ τὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Καρυοφύλλη⁵.

Γιὰ νὰ διασαφηνίσουμε τὰ παραπάνω ἂς προστεθῆ ὅτι πράγματι οἱ Διαμαρτυρόμενοι τὸ «Περὶ τῆς τοῦ Πάπα ἀρχῆς», καθὼς καὶ τὸ «Λόγος ἀποδεικνύς μὴ ἄλλο τι τὸ τῆς διαστάσεως τῆς Λατίνων Ἐκκλησίας αἰτίων εἶναι κ.λ.» τοῦ Νείλου, τὰ ἐξέδωσαν ἐπανειλημμένα στὰ 1555, 1608,

1. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 59. — Golub, ἔ.ἀ., σ. 141.

2. Βλ. Μ. Ι. Μανούσικα, Ναθαναὴλ Χίκας ὁ Ἀθηναῖος καὶ τὰ ἀνεκδότα ἔργα αὐτοῦ, EMA 4 (1952), σ. 11-12.

3. Golub, ἔ.ἀ., σ. 142-143.

4. Legrand, BH, 17 αἰ., τ. 1, σ. 241 (γιὰ τὸν Νεῖλο), ἀριθμ. 168. Πρβλ. καὶ λίγο πρὶν πάνω τὴν ἐργασία τῆς Layton.

5. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 60. — Golub, ἔ.ἀ., σ. 152.

1612, 1645¹. Ὁ Bellarmino (1542-1621) εἶναι ὁ γνωστός καρδινάλιος (ἀπὸ τὸ 1599) καὶ ἅγιος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος ἔδειξε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γενικὰ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή². Τὸ ἔργο ἐξ ἄλλου τοῦ γνωστοῦ λατινόφρονος Ἰωάννου - Ματθαίου Καρυοφύλλη, ἄλλοτε τροφίμου τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (1583-1596), ποῦ κατακρίνει ἐδῶ ὁ Križanić, φέρει τὸν τίτλο «Ἀντίρρησις πρὸς Νεῖλον τὸν Θεσσαλονίκης περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα». Ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι στὰ 1626³.

Γιὰ τὸ «De causis ecclesiasticae divisionis» τοῦ Νεῖλου, ὁ Križanić ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι τὸ ἔργο ἔμεινε «ἄθικτο» (intactum) (δὲν ἀνασκευάστηκε δηλ.) ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς· ἀντίθετα, οἱ αἰρετικοὶ τὸ χρησιμοποίησαν· φρόντισε μάλιστα ὁ αἰρετικὸς Salmasius νὰ τὸ ἐκδώσῃ στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ λατινικὰ⁴. Ὑπαινίσσεται προφανῶς τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1608 (Hanoviae) ποῦ ἐπιμελήθηκε ὁ Cl. Salmasius⁵.

7) Ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς (14ος αἰ.). Ὁ Križanić μεταφράζει δύο ἔργα του: α) «De Principatu Papae», καὶ β) «De igne Purgatorio liber unus». Τῆ μεταφράση τὴν τέλειωσε στὶς 24 Σεπτεμβρίου 1656⁶. Καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ βρίσκονται στὴ γνωστὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1624. Οἱ τίτλοι τους στὰ ἑλληνικὰ: α) «Λόγος περὶ τῆς τοῦ πάπα ἀρχῆς», καὶ β) «Περὶ τοῦ Καθαρηρίου πυρὸς βιβλίον ἓν»⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ αὐτῆ, ὁ μεταφραστὴς ἀναφέρει ὅτι τὸ «De principatu Papae» τὸ ἐξέδωσε πρὶν, στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ λατινικὰ, ὁ γνωστός Salmasius (στὰ 1608, στὸ ἴδιο βιβλίον ὅπου καὶ τὰ ἔργα τοῦ Νεῖλου), ἀλλὰ, προσθέτει, «ὡς τώρα δὲν ἔχει ἀνασκευασθῆ» (manet irrefutatum)⁸. Ἐπίσης γιὰ τὸ «De igne Purgatorio» τοῦ

1. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ὄ λ ο υ, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, σ. 76-77, χωρὶς ὅμως νὰ μνημονεύονται πηγές καὶ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1608 βλ. στοῦ L e g r a n d, BH, 17 αἰ., τ. 5, Paris 1903, σ. 9-10, ἀριθμ. 17.

2. Βλ. τὶς εἰδικὲς μελέτες τοῦ G e o r g H o f m a n n, Il beato Bellarmino e gli Orientali, OC vol. VIII-6, num. 33 (Martio 1927), σ. 260-307. — Τοῦ ἴδιου, San Roberto Bellarmino e il Vicino Oriente, «Studia Missionalia» 3 (1947), n° 17, σ. 43-83. Ἄς διευκρινισθῆ ὅτι ἔργο τοῦ Bellarmino μὲ τὸν τίτλο «Summa» δὲν ὑπάρχει. Ὁ Križanić ἐννοεῖ μᾶλλον τὸ σύνολο τῶν ἔργων τοῦ Β. ποῦ δημοσιεύθηκαν στὴν Κολωνία (1617-1620) καὶ στὸ Παρίσι (1619). Γιὰ τὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα ὁ Β. κάνει λόγο σὲ διάφορα ἔργα του· βλ. τὸ ἄρθρο Bellarmino τοῦ X. L e B a c h e l e t στὸ Dictionnaire de Théologie Catholique, τ. 2, μέρος α', Paris 1923, στ. 587, 589-591.

3. Βλ. περιγραφὴ στοῦ L e g r a n d, ἑ.ἀ., τ. 1, σ. 216-218, ἀριθμ. 155.

4. P a l m i e r i, ἑ.ἀ., σ. 60.

5. L e g r a n d, BH, 17 αἰ., τ. 5, σ. 9-10, ἀριθμ. 17, ὅπου καὶ περιγραφὴ τοῦ βιβλίου.

6. G o l u b, ἑ.ἀ., σ. 143.

7. L e g r a n d, ἑ.ἀ., τ. 1, σ. 242.

8. P a l m i e r i, ἑ.ἀ., σ. 60. Βλ. καὶ πρὶν πάνω σημ. 5. Γιὰ τὰ ἀντιλατινικὰ ἔργα τοῦ Βαρλαάμ βλ. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ὄ λ ο υ, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, σ. 71-75.

Βαρλαάμ ὁ Κριζανιῆ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἀρκούδιος ἔγραψε ἔργο ἀντιρρητικό. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ «Περὶ καθαρτηρίου πυρὸς κατὰ Βαρλαάμ, Πέτρου τοῦ Ἀρκούδου» ποῦ ἐξέδωσε ἡ Sacra Congregatio de Propaganda Fide στὴ Ρώμη τὸ 1637¹. Ὡστόσο ὁ Κριζανιῆ κρίνει αὐστηρὰ τὸν Ἀρκούδιο: προκαλεῖ σύγχυση καὶ δὲν ἀνασκευάζει ὅπως πρέπει τίς θέσεις τοῦ Βαρλαάμ. Ἡ δουλειὰ τοῦ Ἀρκουδίου εἶναι ἡ ἴδια μὲ κείνη ποῦ ἔκαμε ὁ Καρυοφύλλης γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Νείλου².

8) Ὁ Γαβριὴλ Σεβήρος (1541-1616), μητροπολίτης Φιλαδελφείας. Ὁ Κριζανιῆ μεταφράζει τὴν «ἔκθεσιν» (σὲ μορφή προλόγου) καὶ τὰ πέντε δοκίμια τοῦ Σεβήρου ποῦ ἀναφέρονται στὶς πέντε δογματικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴ Δυτικὴ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία (ἐκπόρευση Ἀγίου Πνεύματος, πρωτεῖο Πάπα, ἐνζυμος-ἄζυμος ἄρτος, καθαρτήριο πῦρ, μακαριότης ἁγίων). Εἶναι ἀκριβῶς τὰ ἔργα ποῦ ἐμπεριέχονται στὴ γνωστὴ ἔκδοση τοῦ 1624³. Ἡ μετάφραση τέλειωσε στὶς 31 Ἰουλίου 1656⁴.

Πρόθεση τοῦ Κριζανιῆ ἦταν νὰ μεταφράσῃ καὶ Γρηγόριο Παλαμᾶ (14ος αἰ.) καὶ Γεώργιο Σχολάριο (15ος αἰ.). Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τῆς «Bibliotheca» του ποῦ ὁ ἴδιος συνέταξε. Σημειώνει μάλιστα ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε δύο ὁμιλίες (tractatus) γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἐνῶ ὁ Σχολάριος τὸ «Orthodoxi refugium, sive quinque tractatus de Processione». Τὰ ἔργα αὐτὰ καὶ τῶν δύο, ἀναφέρει, βρίσκονται στὸ ἴδιο βιβλίο ποῦ περιέχει τὸν «Διάλογο» τοῦ Μάξιμου Μαργουνίου, τὸν ὁποῖο καὶ μετέφρασε (βλ. πιθ. πάνω)⁵. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ «Λόγοι ἀποδεικτικοὶ δύο» τοῦ Παλαμᾶ καὶ τὸ «Ὁρθόδοξου καταφύγιον» τοῦ Σχολαρίου ποῦ ἐκδόθηκαν μαζὶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ

1. Περιγραφή βλ. στοῦ Legend, ἑ.ἀ., τ. 1, σ. 342-346, ἀριθμ. 254.

2. Palmieri, ἑ.ἀ., σ. 60. — Golub, ἑ.ἀ., σ. 152-153.

3. Βλ. τοὺς τίτλους στὰ λατινικὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ στοῦ Golub, ἑ.ἀ., σ. 143, καὶ στοῦ Legend, ἑ.ἀ., τ. 1, σ. 242 (ἀντίστοιχα). Πρβλ. καὶ Layton, Nikodemos Metaxas, ἑ.ἀ., σ. 165 ἀριθμ. 93. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ κρίση ποῦ διατυπώνει ὁ Κριζανιῆ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σεβήρου: «ἂν καὶ σὲ πάμπολλα σημεία κτυπᾷ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία», ἀναφέρει, «ὅμως σὲ ὀρισμένα εὐθυγραμμίζεται μὲ τοὺς δικούς μας» (Palmieri, ἑ.ἀ., σ. 60).

4. Golub, ἑ.ἀ., σ. 143. Ὅπως γίνεται ἀντιληπτό, ὁ Κριζανιῆ μετέφρασε ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ὀλόκληρο αὐτὸ τὸ βιβλίο, ποῦ ἐκδόθηκε στὸ Λονδίνο κατὰ τὸ 1624.

5. Palmieri, ἑ.ἀ., σ. 60. Πρβλ. καὶ Golub, ἑ.ἀ., σ. 153. Ὁ Κριζανιῆ προσθέτει ὅτι ὁ Καρυοφύλλης ἐπιχείρησε νὰ ἀνασκευάσῃ τοὺς «Δύο λόγους» τοῦ Παλαμᾶ. Δὲν πρόλαβε ὅμως νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν προσπάθειά του αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποῖα βρῆκε ὁ θάνατος. Τύπωσε μόνο ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀντιρρητικό του αὐτὸ ἔργο. Δὲν μπόρεσα ὥστόσο νὰ ἐπισημάνω τέτοιο ἔργο τοῦ Καρυοφύλλη, ἐκδεδομένο ἢ ἀνέκδοτο. Καὶ ὁ σύγχρονός του Ἀλλάτιος δὲν ἀναφέρει τίποτε τὸ σχετικό, ἂν καὶ παραθέτει κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Καρυοφύλλη (βλ. L. Allatii, ἑ.ἀ., στ. 999-1000).

Μαργουνίου στὰ 1624 στὸ Λονδίνο¹. Ἐπιθυμία ἀκόμη τοῦ Κροάτη μισσιοναρίου ἦταν, ἂν τοῦ ἔδινε χρόνια ὁ Θεός, ὅπως γράφει στὰ 1656, νὰ παραθέσῃ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, τὰ ἐπιχειρήματά του ποὺ προέβαλε στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, καθὼς καὶ τὶς ἀπόψεις ἄλλων ὁπαδῶν τοῦ Φωτίου, ὅπως ἐκτίθενται στὸ βιβλίον τοῦ Ἀλλατίου «Graecia Orthodoxa»². Ὁ Κριζανιὸς, τέλος, σκόπευε νὰ ἀνασκευάσῃ σὲ ἓνα δευτέρον μέρος τῆς «Bibliotheca» του τὶς ἀπόψεις τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ἀντιρρητικῶν ποὺ μετέφρασε. Θεωρεῖται ὡστόσο μᾶλλον βέβαιον ὅτι δὲν πραγματοποιοῖσε τὰ σχέδιά του³.

Ἀνακεφαλαιώνοντας παρατηροῦμε ὅτι ὁ Κριζανιὸς γνώρισε ἱκανοποιητικὰ τὴν ἑλληνικὴ ὀρθόδοξη, ἀντιρρητικὴ, φιλολογία. Τὸ μεταφραστικὸ του ἔργο περιλαμβάνει Φώτιο, Νεῖλο Καβάσιλα, Βαρλαάμ Καλαβρό, Μάξιμο Γραικό, Ναθαναὴλ Χίκα, Μάξιμο Μαργούνιο, Μελέτιο Πηγᾶ, Γαβριὴλ Σεβῆρο καὶ Γεώργιο Κορέσσιο. Ξεκινᾷ δηλ. χρονικὰ ἀπὸ τὸν 9ον αἰ., φτάνει ἀμέσως στὸν 14ον αἰ. καὶ ἐπιμένει στὰ ἔργα τῶν μεγάλων Ἑλλήνων θεολόγων τοῦ 16ου - 17ου αἰ. Ὅταν δημοσιευθῇ ἡ «Bibliotheca Schismaticorum Universa» θὰ εἶναι πιὸ εὐκολο στοὺς μελετητὲς νὰ ἀξιολογήσουν τὶς ἱκανότητες τοῦ Κροάτη λογίου στὸ νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ νὰ ἀποδίδῃ σωστὰ τὸ ἑλληνικὸ κείμενον. Πάντως ἀπὸ τὰ ὡς τώρα στοιχεῖα ἀποδεικνύεται ἱκανὸς κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς γραπτῆς ἑλληνορθόδοξης παραδόσεως, σὲ τέτοιο βαθμὸ μάλιστα ὥστε νὰ κρίνῃ σὲ θέματα ἀντιρρητικὰ ἀκόμη καὶ τὸν Bellarmino, καθὼς καὶ τοὺς σύγχρονους ὁμοϊδεάτες του Ἕλληνες λατινόφρονες Πέτρο Ἀρκούδιο († 1633) καὶ Ἰωάννη - Ματθαῖο Καρυοφύλλη († 1635). Τοὺς δυὸ τελευταίους δὲν πρόλαβε νὰ τοὺς γνωρίσῃ προσωπικὰ, ἐνῶ πρέπει νὰ θεωρῆται βέβαιον ὅτι γνωρίστηκε μὲ τὸν Χιώτη σοφὸ Λέοντα Ἀλλάτιο († 1669), τοῦ ὁποῦ το ἔργο, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποίησε. Ἡ γνωριμία μπορεῖ νὰ ἔγινε καὶ τότε ποὺ ὁ Κριζανιὸς βρισκόταν στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο (1641-1642) καὶ ὅταν ἐπιστρέφῃ καὶ μένη στὴ Ρώμη ἐπὶ τέσσερα χρόνια (1652-1656).

Στὴν καθολικὴ λοιπὸν πρωτεύουσα ὁ δραστήριος Κροάτης κληρικὸς βρέθηκε μέσα σ' ἓνα μεγάλο κύκλον Ἑλλήνων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους

1. Legrand, ἔ.ἀ., τ. 1, σ. 237-238, καὶ Layton, ἔ.ἀ., σ. 162 ἀριθμ. 24, σ. 164 ἀριθμ. 70.

2. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 60. — Golub, ἔ.ἀ., σ. 153-154. Ὁ Κριζανιὸς ἔχει βέβαια ὑπόψη του τὸν πρῶτον τόμον τῆς «Graeciae Orthodoxae» τοῦ Ἀλλατίου, ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε στὰ 1652, μιὰ καὶ ὁ δευτέρος τόμος τυπώθηκε στὰ 1659· βλ. Legrand, ἔ.ἀ., τ. 2, σ. 55-56, ἀριθμ. 401.

3. Palmieri, ἔ.ἀ., σ. 58. Πρβλ. καὶ Golub, ἔ.ἀ., σ. 160.

κατέχουν σήμερα κάποια θέση στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία καὶ ἱστορία (ὅπως ὁ Π. Λιγαριδῆς, ὁ Ἰωάννης καὶ Ἰλαρίων Κιγᾶλας, ὁ Δημήτριος Πεπανός, ὁ Νικόλαος Λογοθέτης κ. ἄ.). Στὸ περιβάλλον αὐτὸ προφανῶς μελετᾷ τὸ ἔργο τοῦ Ἄρκουδιού, τοῦ Καρουφύλλη καὶ τοῦ Ἀλλατίου. Ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο ἐπομένως ξεκίνησε ὁ Κριζανιῆ γιὰ νὰ γνωρίσει μέσα ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς τὸν βυζαντινὸ κόσμον καὶ τὴν ἱστορία του, ἀλλὰ καὶ τὸν σύγχρονον ἑλληνικὸν κόσμον χάρις στὶς προσωπικὲς του φιλίες καὶ ἐπαφὲς μὲ τοὺς Ἑλληνας, ἄσχετα ἂν τελικὰ στρέφεται ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς ἐπιδράσεως στοὺς σλαβικούς λαούς.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Θεωρῶ καλὸ νὰ παραθέσω πέντε χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς μεταφραστικῆς δουλειᾶς τοῦ Κριζανιῆ. Γιὰ τὸ Α' ἀποσπασμα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀλεξανδρινὸ Τόμον περὶ Π α σ χ α λ ί ο υ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, χρησιμοποιοῦ τὴν ἔκδοσιν Legrand. Ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ πρὸ πάντων, ὁ Κριζανιῆ ἔκαμε τὴν μετάφρασή του στὰ λατινικὰ ἀπὸ ρωσικὴν μετάφρασιν τοῦ Τόμου. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ὡς πρωτότυπον. Δίνει ὅμως τὴν εὐκαιρίαν γιὰ χρήσιμους συσχετισμούς, ἀφοῦ δὲν ἔχομε τὴν ρωσικὴν μετάφρασιν. Τὰ ὑπόλοιπα κείμενα προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίον ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Λονδίνον γύρω στὰ 1624 μὲ τὴν φροντίδα τοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ (βλ. πρὸ πάντων). Ὀλόκληρον αὐτὸ τὸ βιβλίον τὸ μετέφρασε ὁ Κριζανιῆ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ λατινικὰ.

Τὰ ὑπ' ἀριθμ. Α', Β' καὶ Δ' κείμενα εἶναι ἀποσπάσματα. Τὰ ὑπ' ἀριθμ. Γ' καὶ Ε' εἶναι ὀλοκληρωμένα τμήματα τοῦ βιβλίου ποὺ μνημονεύθηκε. Οἱ συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων τὸ ἑλληνικὸν κείμενον καὶ ἡ λατινικὴ μετάφρασις ἀντίστοιχα παρατίθενται ἐδῶ, εἶναι ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός καὶ ὁ Γαβριὴλ Σεβήρος. Ἀπέφυγα νὰ διαλέξω κείμενα τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ, τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου καὶ τοῦ Ναθαναὴλ Χίκα. Κι αὐτό, γιὰτὶ ὅλη τὴν μετάφρασιν τοῦ Κριζανιῆ ἔργων τῶν δύο πρώτων καὶ ἀποσπάσματος τοῦ τρίτου, ὅπως εἶδαμε, δημοσίευσε ὁ Α. Palmieri.

Διετήρησα τὴν ὀρθογραφίαν τόσο τοῦ ἑλληνικοῦ (ἔντυπον) κειμένου ὅσον καὶ τοῦ λατινικοῦ (σὲ χειρόγραφον). Ἐκαμα μόνον σιωπηρὰς ἐπεμβάσεις στὴ στίξιν, στὸν χωρισμὸν παρὰγραφῶν, στὴ γραφὴν (μὲ κεφαλαῖο ἢ ὄχι) ὀνομάτων, καὶ διόρθωσα τὰ ἀποδεδειγμένα τυπογραφικὰ λάθη στὸ ἑλληνικὸν κείμενον, τὰ ὁποῖα καὶ ἀναφέρω σὲ σημειώσεις.

Α'

(Ἀπὸ Legrand, BGV, τ. 9, σ. 138, 150-151)

Μελετίου Πηγᾶ
Τόμος Ἀλεξανδρινὸς περὶ τοῦ Πασχαλίου
Τοῦ μακρυωτάτου καὶ παναγιωτάτου
πάπα Ἀλεξανδρείας κυροῦ Μελετίου
περὶ τοῦ Πάσχα.

Georgii Crisanii, Bibliotheca Schismaticorum Universa. Ex mss. 1597 Bibliothecae Casanantensis, p. 133, 146-148.

Σιλβέστρον τῷ μακαριωτάτῳ καὶ παναγιωτάτῳ πάπα καὶ πατριάρχῃ τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξανδρείας καὶ κριτῇ τῆς οἰκουμένης, πατρὶ καὶ δεσπότη ἐν κυρίῳ τὴν ὀφειλομένην εὐλόβειαν Μελέτιος μέγας πρωτοσύγγελος καὶ ἀρχιμανδρίτης Ἀλεξανδρείας (νῦν δὲ πάπας Ἀλεξανδρείας).

.....(σ. 150) Ἀδύνατον οὖν κανόνιον ἄλλον γενέσθαι ταύτης ἁμοίρον τῆς ἀνωμαλίας· ὁ δὲ ἐφημεν τὴν ἀρχήν, εἰ καὶ διαφεύγει τὸν ἔλεγχον τὰ λεπτὰ ἦθουν αἱ μοῖραι αἱ ἐκλείπουσαι πρὶν ἂν, παρωχηκότων τῶν τῶν καὶ δῶν ἐτῶν, ἢ ἐλλείψιμος ἡμέρα εὐγνωστότερον ἀναφανῆ· αὐτὴ ἐστὶν ἡ αἰτία τῆς φαινομένης ἐλαττώσεως, ἦθουν τοῦ φαινομένου σφάλματος τοῦ τῶν πατέρων κανονίου· ὅπερ οὐκ ἀπὸ ἀγνοίας τῶν πατέρων συνέβη· ἀπὸ δὲ τῆς ἀνωμαλίας τοῦ μέτρου τῶν ἡμερῶν καὶ ὥρων καὶ στιγμῶν, ἦθουν λεπτῶν, οἷς κατὰ Ῥωμαίους ἀναμετρεῖται ὁ τῶν φωστήρων δρόμος, σελήνης φημί καὶ ἡλίου. Ὅς καὶ αὐτὸς οὐκ ἀποτελεῖοὶ τὴν ἐνιαύσιον περιαγωγὴν ἐν πέντε καὶ ἐξήκοντα πρὸς ταῖς τριακοσίαις ἡμέραις καὶ 8^{ον} ἡμέρας. Ἐλλείπει γὰρ ταυτῇ τῶν ἡμερῶν καὶ ὥρων συναριθμήσει τριακοστὸν τι μόριον, ἦθουν λεπτὸν ἡμέρας, ὅπερ ἐν τριακοσίαις ἔτεσι παρασαλεύει τὴν ἰσημερίαν ἡμέραν μίαν· μίαν γὰρ ἡμέραν ἀποτελεῖ ἐλλείψιμον τὰ λεπτὰ ταῦτα ἐν τοσοῦτοις ἔτεσιν· καθὼς ἐστὶν ἰδεῖν ἐν τῷ ὑποκειμένῳ τῶν ἰσημεριῶν διαγράμματι:

Ἔτη κοσμογενείας	Ἰσημερία
δψνς'	μαρτ. κε'
,ενς'	μαρτ. κδ'
,ετνς'	μαρτ. κγ'
(σ.151) ,εχνς'	μαρτ. κβ'

De Deo-odioso Calendario

Ad Silvestrum sanctissimum et beatissimum papam et patriarcham magnae urbis Alexandriae et Iudicem Universalem,

Meletius, Magnus Protosyn-cellus et Archimandrita Alexandrinus.

.....(p. 146) 20*. Patet ergo quod nullo modo possibile sit componi alium canonem, qui possit hanc inaequalitatem evitare et ab ea immunis esse, sicut in principio diximus; tametsi evitent deficientia minuta, priusquam post revolutionem 304 an-/(p. 147) norum defecisse dies appareat.

21. Haec est causa apparentis diminutionis sive aberrationis in canone patrum. Quod non ex ignorantia patrum contigit, sed ex inaequalitate mensurae dierum et horarum et punctorum, quibus secundum Romanos connumeratur cursus luminarium, lunae inquam et solis. Neque enim sol conficit annum revolutionem in diebus 365 et in uno quadrante diei; deficit enim in hac dierum et horarum connumeratione trecentesima quaedam particula, hoc est minutum diei, quod in 300 annis dimovet aequinoctia die uno. Unum enim diem conficiunt deficientia minuta haec in tot annis, prout apparet in hoc subiecto aequinoctio et descriptione.

Aequinoctij demonstratio sive descriptio.

Anni mundi		
4756	Martij 25	18
5056	Martij 24	17
5356	Martij 23	16
5656	Martij 22	15

* Ὁ ἀριθμὸς προστέθηκε ἀπὸ τὸν Križanić. Εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ὑπῆρχε στὸ πρωτότυπο, ὅπως τουλάχιστον ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἐπόμενα ἀποσπάσματα, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴ χρησιμοποίηση τοῦ πρωτότυπου ἑλληνικοῦ ἔργου. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δηλώνει συχνὰ ἀλλαγὴ παραγράφου, ἀλλὰ κυρίως τὶς διαφορετικὰς θέσεις ποῦ ἀναφέρονται κάθε φορά.

ε Θ' ς'	μαρτ. κ'	5956	Martij 21	14
ςσνς'	μαρτ. κ'	6256	Martij 20	13
ςφνς'	μαρτ. ιθ'	6556	Martij 19	12
ςωνς'	μαρτ. ιη'	6856	Martij 18	11

Ταύτην δὲ τὴν ἀνωμαλίαν ἀμήχανόν ἐστιν ἐκκλῖναι καὶ διαφυγεῖν, εἰ μὴ τις δύναιτο καὶ φύσιν ἀστέρων καὶ φωστήρων καὶ οὐρανίων σωμάτων καὶ σημείων ἀνασκειάσας ἀναπλάσαι τὸ πᾶν, εἰς χάος πάλιν ἀναλύων τὴν ἁρμονίαν, ἣν εὐαρμόστατα συνεκέρασεν ἡ κοσμοτεχνίτις σοφία τοῦ Θεοῦ παγκοσμίως ἀστατοῦσαν, ἵνα στασίμων (κατὰ Γρηγόριον) ἔχομεν ἔρον.

Ἐδείξαμεν τὸ τοῦ σφάλματος τοῦ κανονίου τῶν πατέρων αἰτίον τὸ παράδραστον, τὴν φυσικὴν δηλονότι τῆς τῶν φωστήρων φορᾶς ἀνωμαλίαν, κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἡμερῶν καὶ ὥρῶν, οἷς κατὰ Ῥωμαίους ἡμεῖς ταύτην ἀναμετροῦμεν, ἣν καθ' ἑκάστους τριακοσίους, ἢ τριακοσίους καὶ τέσσαρας χρόνους (καθὰ φθάσαντες εἶπομεν) γεννώσιν. Τὸ λοιπὸν ἐστὶν εἰδέναι πῶς, κατὰ τοῦτο οὕτως ἔχον τὸ κανόνιον τῶν πατέρων, φυλάττεται ἀπαράβατος ὁ περὶ τοῦ πάσχα τῶν ἱερῶν ἀποστόλων κανὼν.

(p. 148) Hanc inaequalitatem impossibile est evitare atque effugere, nisi quis posset et substantiam siderum et luminarium, solis inquam et lunae, et coelestium corporum ac signorum transferre ac recreare omnia, infundens illis denuo pulcritudinem, quam nimis venuste disposuit creatrix sapientia dei, ut quod inconstans est pacatissime consistat, ut nos constans (iuxta quod dicit Gregorius) obtineamus desiderium.

22. Ecce ostendimus causam aberrationis de canone patrum non mutando. Et patet quod essentialem revolutionis luminarium inaequalitatem, iuxta mensuram dierum et horarum, et nos post Romanos consideramus, quam post singulos 304 annos, prout iam diximus, generant. Ceterum nosce[re] oportet, quod, hisce sic stantibus, canon patrum observatur inviolatus de Pascha, et sanctorum apostolorum canon.

B

Τοῦ Μακαριωτάτου Πατρὸς Ἡμῶν Μελετίου (τοῦ Πηγᾶ)..., Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα ὡς ἐν εἶδει ἐπιστολῶν, χωρὶς τόπο καὶ χρόνο [London, εἰ. 1624], σ. 10-11.

Μελέτιος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, Λιβύης, Πενταπόλεως, Αἰθιοπίας καὶ πάσης γῆς Αἰγύπτου.

Τοῖς εὐσεβεστάτοις καὶ ὀρθοδοξωτάτοις Ῥώσοις τὴν ἀνάπασαν τὴν ὑψηλοτάτην ἀρχὴν τῆς κρατίστης βασιλείας Πολωνίας παροικοῦσι, τοῖς ἐν Κυρίῳ υἱοῖς περιποθείτοις τῆς ἡμῶν μετριότητος, χάριν, ἔλεος καὶ εἰρήνην παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ

Crisanii, ibidem, p. 385-387.

Beatissimi Patris nostri Meletii, Archiepiscopi Alexandrini, De principatu Papae in forma epistolarum (σὲ σελίδα χωρὶς ἀρίθμηση· πρὶν ἀπὸ τῆ σ. 363).

(p. 385) Meletius miseratione divina Archiepiscopus Alexandriae, Lybiae, Pentapolis, Aethiopiae et totius Aegypti.

Pijssimis et orthodoxissimis Russis totum submissimum dominium potentissimi regni Poloniae accolentibus, filijs in Christo desideratissimis nostrae mediocritatis gratiam, misericor-

Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἀμήν.

Ἄνδρες Ῥῶσοι, τῆς εὐσεβείας τὰ θρέμματα, τῆς ὀρθοδοξίας ὑπερασπισταί, οἱ τῇ προαιρέσει ἤδη καὶ μάρτυρες, καὶ πρὸς τὸ κράτος τῆς βασιλείας ἀντέστητε ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἀγωνιζόμενοι, ἤμιστα μέντοι ταῖς παρὰ Θεοῦ δοθείσαις ἀντεπαιρόμενοι ἐξουσίαις, ἀλλὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἀγάπην πάντων τῶν ἄλλων ὑπερτιμῶντες, καὶ τὸ τῆς ἀληθοῦς πίστεως εὐκρινὲς ἐνδεικνύμενοι, δευτερεύειν ἀνεχόμενοι τῶν ὄλων ὄλως οὐδενί, ὡμᾶς ξενοτρόπως αἰ καθ' ἡμᾶς ἡμέραι αἰ κατὰ τοῦτο μόνον οὐ πονηροὶ κατεθεάσαντο οὐ πανοικί μάρτυρας, ἀλλὰ πανδημεῖ ἐν ὑμῖν παραδόξως τὸ φῶς γενόμενον σκότος, φῶς τὸ σκότος ἀπήλεγξεν· οἱ γὰρ ταχθέντες ἡγεμονεύειν ἡμῶν ποιμένες, λύκοι γενόμενοι καὶ ἀποστατήσαντες τῆς καλῆς ἀγγέλης τοῦ Χριστοῦ, οὐ μόνον σπαράξαι ὡμᾶς ἢ θῦσαι ἢ ἀπολέσαι οὐκ ἴσχυσαν, ἀλλὰ καὶ εἰς μεῖζω ζῆλον ἀντεκατέστησαν· ποιμένων γὰρ ἀνελάβετε ζῆλον ὡμῆς καὶ τοὺς κακοὺς ποιμένας ἀνεστράφητε τῆς ἀληθείας ἐκστάντας, καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων δόξαν καταστήσατε μὲν ἐπιχειρήσαντας, οὐκ ἰσχύσαντας δὲ Θεοῦ χάριτι. Ὡς πρόβατα χριστόνομα καὶ τῶντι Χριστοῦ καὶ παρὰ Χριστοῦ μεμαθηκότα τῶν ἄλλοτρίων μὴ ἀκούειν τῆς φωνῆς, μηδ' ἀκολουθεῖν τοῖς ἄλλοτρίοις. Ὡς ἄγγελοι ἐπίγειοι μιμούμενοι τοὺς οὐρανίους καὶ ταῦτ' οὐ πεπονθότες τοῖς ἐπουρανίοις, μὴ συνεκπεσοῦσι τῷ ἐοσφόρῳ θαύμα μέγα πῶς ἐφύλαξεν ὡμᾶς ἡ θεία χάρις καὶ τῶν ἐπισκόπων τῶν ὑμετέρων (φεῦ τῆς ἀπάτης) τῶν νῦν ἀγαπησάντων αἰῶνα καὶ στραφόντων εἰς τὰ ὀπίσω, καὶ τῆς εὐσεβείας καὶ ὀρθοδοξίας ἀποστατήσαντων, ὡμῆς μεμενήκατε στίλοι ἀκλόνητοι, ἔδραϊοι τῇ πατροπαραδότῳ διδασκαλίᾳ, τῇ τοῦ Σωτῆρος, τῇ τῶν ἀποστόλων, τῇ τῶν πατέρων, μεθ' ὧν καὶ στεφανώθησθε, εὖ οἶδα, τοὺς στεφάνους ἐκείνους τῆς δικαιοσύνης (οὗς τοῖς κατὰ Παῦλον τὸν δρόμον τετεληκόσι καὶ τὴν πίστιν τετηρηκόσιν ἐν ἐπαγγελίᾳ (σ.11)λίαις ἀποικεμένους ὁ δίκαι-

diam et pacem a Domino et Deo et Salvatore nostro Iesu Christo.

1. Viri Russi, pietatis alumni, orthodoxiae propugnatores, qui electione iam martyres, et potentiae regni restitulis pro pietate decertantes, minime quidem a Deo datis resistentes potestatibus, sed Dei caritatem cunctis alijs rebus praecaeimantes et veracis fidei sinceritatem praec vobis ferentes, secundi esse sustinentes omnium omnino nulli. Vos modo peregrino dies nostri (secundum hoc tantummodo non mali) spectandos exhibuerunt non familiaritatem martyres, sed populariter ac universim. In vobis praeter opinabiliter lumen factum tenebrae, tenebras esse lumen coarguit. Qui enim positi fuerant praeesse vobis pasto-/(p. 386)res facti lupi et deserentes bonum Christi gregem non solum dilaniare vos aut iugulare aut perdere non praevaluerunt, verum etiam ad maiorem zelum substituerunt.

Pastorum enim suscepistis zelum vos et malos pastores repudistis, qui veritatem deseruerunt et orthodoxiam propter hominum gloriam concutere quidem adorti sunt, non potuerunt tamen per Dei gratiam. O oves a Christo denominatae et revera Christi et quae a Christo didicistis alienorum non audire vocem neque sequi alienos. O angeli terrestres imitantes coelestis et idem perpenti quod coelestes non condelapti cum lucifera. Miraculum ingens quomodo custodivit vos divina gratia, quod episcopis vestris (heu deceptionem) praesens amantibus saeculum et conversis retro et a pietate ac orthodoxia deficientibus, vos permansistis columnae immobiles, fortes a patribus tradita doctrina, doctrina inquam Salvatoris, et apostolorum et patrum, cum quibus et coronabimini (bene novi) coronis illis iustitiae, quas illis, qui secundum Paulum cursum consummarunt et fidem conservarunt in premis-(folio

ος ἀποδώσει κριτῆς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ).
Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ἐν τούτοις.

Ἡμεῖς δὲ τοὺς καθ' ὑμᾶς ἀναμαθόν-
τες ἔτι ἐν Αἰγύπτῳ πειρασμοὺς τῷ πνεύ-
ματι συνεδράμομεν, ἀπεστελαμέν τε μὴ
φειδόμενοι πόνων καὶ μόχθων, ἵνα συν-
αθλήσωμεν ὑμῖν τοὺς ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξί-
ας ὀλυμπίους ὄντως ἀγῶνας καὶ στεφαν-
ωθῶμεν (Θεοῦ χάριτι) τοὺς ἀμαραντίνους
στεφάνους· ἀλλὰ καὶ τὴν Θράκην κατα-
λαβόντες καὶ τὴν τῶν πόλεων βασιλεύου-
σαν, τὸν αὐτὸν ἔχοντες ζῆλον, τῶν αὐτῶν
ἠψάμεθα πόνων· νυνὶ δὲ πάλιν τῶν ζη-
τημάτων τῶν καθ' ὑμᾶς κεινημένων
καὶ πρὸς ὑμᾶς παρεπεμφθέντων, σὺν ὑμῖν
τούτων τὴν λύσιν ἀθλήσαι ἐγνωμέν τε
σὺν Θεῷ καὶ ἡ δηλώσωμεν ἡ καταλύ-
σωμεν γενναίως, οὐ τῇ ἡμετέρᾳ σοφίᾳ
θεοαββηχότες ἢ παιδείᾳ καὶ τῇ ἄλλῃ ἀ-
ρετῇ, οὐδένες ἡμεῖς, ἀλλὰ τῇ τοῦ πνεύ-
ματος εὐσθενεῖα καὶ δωρεᾷ καὶ τῇ τῶν
ζητημάτων μὲν σχήματι, κατηγοριῶν δὲ
ταῖς ἀληθείαις, σαθρότητι· τούτων γὰρ
τὸ χαῦνον καὶ ἰδεῖν βῆδιον καὶ διαλύσαι
εὐχερές .....

11)¹ sionibus reconditas, iustus retri-
buet iudex in illa die. Verum haec qui-
dem in his.

2. Nos autem vestras intelligentes
adhuc in Aegypto tentationes spiritu
concurrimus epistolasque scripsimus,
non parcentes laboribus et molestijs,
ut una vobiscum decertaremus ista or-
thodoxiae olympica revera certamina,
et coronemur (Dei gratia) immarcesca-
/(p. 387) bilibus coronis. Sed et in
Thraciam advenientes et in reginam
urbium, eundem portantes zelum, eos-
dem assumptimus labores. Nunc vero
rursus quaestionum, quae apud vos
motae et ad nos transmittae fuere,
una vobiscum solutionem aggredi sta-
tuimus cum Deo et aut manifestabi-
mus aut dissolvemus genereose, non
nostrae sapientiae confidentes aut eru-
ditioni et alteri virtuti nulli nos, sed
spiritus fortitudini et donationi et quae-
stionum quidem ad speciem, accusa-
tionum autem revera futilitati. Istarum
enim tumidam vanitatem et agnosce-
re facile et dissolvere in promptu est...

Γ'

Τόποι ὀλίγοι τῶ αὐτῷ ἐπιχειρήματι
προσῆκοντες. Ἐκλεκτοὶ ἐκ ποικίλων τοῦ
αὐτοῦ Ν ε ἰ λ ο υ συγγραμμάτων (τοῦ Κα-
βάσιλα).

[Ἐκ τὸ βιβλίον ποὺ ἐκδόθηκε στὸ
Λονδίνο γύρω στὰ 1624 καὶ ποὺ περιέχει,
μὲ χωριστὴ σελιδαρίθμηση, ἔργα τοῦ Πη-
γᾶ (βλ. πρὸ πάνω) κ.ἄ. Τὸ παρατιθέμενο
κείμενο βρῖσκεται στὴ σ. 18-19, ἀνάμεσα
στὶς ἄλλες σελίδες ποὺ περιλαμβάνουν ἔρ-
γα τοῦ Νεῖλου Καβάσιλα].

Crisaniii, ibidem, p. 508-510.

Loci aliquot ad idem argumen-
tum pertinentes. Electi ex diversis e-
iusdem Nili tractatibus.

1. Ὁ Κριζανιῆ σημειώνει πάντα τὴ σελίδα, κάθε φορά ποὺ ἀλλάζει, τοῦ ἐλληνικοῦ πρω-
τότυπου (στὴν περίπτωσή μας τοῦ βιβλίου ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Λονδίνο). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ
παρατηρήσει κανεὶς καὶ στὰ ἐπόμενα ἀποσπάσματα. Ἡ λέξη βέβαια folio σημαίνει ἐδῶ
σελίδες τοῦ τυπωμένου βιβλίου. Ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἐνδείξεως αὐτῆς (τοῦ folio) παρέσυρε ἱ-
σως τὸν Jagić σὲ λανθασμένη ὑπόθεση (πρβλ. Ivan Golub, L' autographe de
l' ouvrage de Križanić, OCP 39(1973), σ. 159, ὅπου διαφορετικὲς σκέψεις).

Ἐκ διαλέξεως τινὸς τῶν Λατίνων μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ἐν ἧ οἱ Λατίνοι τὴν ἐκείνων ὑπόληψιν παρὰ τὰ λοιπὰ ἐπιχειρήματα καὶ τοῦτο βεβαιῶσαι διατείνονται, δηλαδὴ ὅτι ὁ πάπας οὐ δύναται τῆς ἀληθείας ἐκπεσεῖν.

Ἔτι καὶ ἀπὸ τοῦ μὴ δύνασθαι τὸν πάπαν τῆς ἀληθείας διαμαρτεῖν, ὡς καὶ ὁ μακάριος Ἀγάθων φησὶ πρὸς τοὺς βασιλέας Ῥωμαίων γράφων, οὗ τὴν ἐπιστολὴν ὡς ἀποστολικὰς φωνὰς ἢ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἕκτη ἐδέξατο. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ ποικίλον καὶ παντοδαπὸν τῆς σοφίας, ὧπερ ἢ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία πλουτεῖ, μεθ' ἧς ἐπὶ τὴν τῶν γραφῶν ἤλθεν ἔρευναν, κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου φωνήν, μαρτύριον ἱκανόν, μετὰ τῆς ἀληθείας αὐτὴν ἴστασθαι· οὐ γὰρ τοῖς ἰδιώταις καὶ ῥαθυμοῖς καὶ μηδὲν εἰδῶσι τὰ τοιαῦτα ἐπιτρέψομεν.

Καὶ περὶ τούτων κατὰ μέρος διὰ πολλῶν ἡμῖν εἴρηται, ἐν οἷς ἐσκοπούμεθα περὶ τῆς τοῦ πάπα ἀρχῆς. Δέδεικται γὰρ ἐκεῖ πάντα ἄτοπα καὶ δράσαι καὶ παθεῖν τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον δύνασθαι, ὥσπερ καὶ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστον. Καὶ Ὁνώριος δὲ μαρτύριον ἐγγένοι τῷ (σ. 19) λόγῳ, Ῥώμης ἐπίσκοπος ὢν, καὶ ὑπὸ τῆς ἕκτης συνόδου τῷ ἀναθέματι καθυποβληθείς, ὡς αἰρέσεως ἕξαρχος, ἧ συνεῖπε καὶ ὁ τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος, ὁ μετὰ τὸν Ἀγάθωνα, Λέων. Καὶ πάπας δὲ ἕτερος ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, ἐκεῖνον καλοῦσι, τῆς Ἀρειανικῆς μηχανίας ἐμφορηθείς, οὕτω τὸν βίον κατέλυσεν. Καὶ Κελεστίνον δὲ τινὰ Λατῖνοῖ φασιν ἐπιθυμῆσαι μὲν ἐκτόπως τῆς Ῥωμαίων ἐπισκοπῆς, πᾶσαν δὲ συμμαχίαν εἰς τοῦτο φέρουσαν ἀτιμάσαντα, τὴν μὲν πρὸς Θεὸν ἐξομῶσασθαι πίστιν, μάγους ὀδηγοῖς χρώμενον, δαίμοσι δὲ ὀλεθρίους ἑαυτὸν παραδόντα, οὕτω τῆς ἐπιθυμίας τυχεῖν. Τὸ δὲ ποικίλον καὶ παντοδαπὸν τῆς σοφίας, παρὸν μὲν, οὐκ ἂν ἀτιμασθεῖν· ἀπὸν δὲ, ζητηθεῖν μὲν ἂν, οὐ μὴν οὕτω γε, ὥστε τοῦτου χωρὶς μὴ ἂν δύνασθαι ὑγιαίνειν περὶ τὴν πίστιν. Οἱ τε γὰρ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καθηγεμόνες οὐκ ἐν πειθοῖ[ς] λό-

Ex disputatione cuiusdam Latinorum cum Graecis, in qua Latini suam sententiam, praeter reliqua argumenta, etiam hoc firmare conantur, quod scilicet papa non possit a veritate ex-cidere.

1. Insuper et ex eo, quod papa nequeat a veritate aberrare, quemadmodum et beatus Agaton asserit ad reges Romanorum scribens. Cuius epistolam, ut apostolicas voces, generalium conciliorum sextum suscepit.

2. Praeterea etiam varia atque omnimoda sapientia, qua Ecclesia Romana abundat, per quam ad scripturarum pervenit scrutationem, secundum Domini vocem, testimonium idoneum est cum veritate ip-/(p. 509) sam stare. Non enim idiotis et pigris et nihil scientibus ista talia committentus.

3. Et de his singillatim per multa a nobis dictum est, in quibus disquirebamus de papae principatu. Ostensum enim est ibi omnia absurda et patrari et pati posse episcopum Romanum quemadmodum et hominum quemcumque.

4. Et Honorius quidem testimonium factus est (folio 19) sermoni, Romae episcopus existens, et a sexto concilio anathemati subiectus, tanquam haeresis auctor, cui consensit etiam Romae episcopus, qui post Agatonem fuit, Leon.

5. Et papa quidam alius, superioribus temporibus, illum vocant, Arianica amentia correptus, ita vitam finivit.

6. Et Celestinum quemdam Latini dicunt appetijisse supra modum Romanam Sedem, et omne auxilium ad hoc conducens contempsisse et fidem erga Deum eiurasse, magorum ductu et daemonibus exitiabilibus se ipsum tradidit atque ita desiderio positum fuisse.

7. Varia autem et omnigena sapientia, praesens quidem, non est con-

γοις]¹ σοφίας ἀνθρωπίνης τὰς συνουσίας τὰς ἑαυτῶν ἐποιοῦντο καὶ τὴν τοῦ κόσμου σοφίαν κένωσιν ἤγούντο τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ. Καὶ νῦν μὲν ἡ τῆς Ῥώμης Ἐκκλησία περιττῆ τῆ τοῦ κόσμου σοφίᾳ καὶ ταύτῃ θαβροῦσα, τὴν ἔρευναν τῶν θεῶν ποιεῖται. Ἦν δέ, ὅτε πολλῇ συνέζων ἀγροικίᾳ Ῥωμαῖοι, καὶ τὰ ἡμέτερα ἦνθη. Ἄλλ' οὔτε τότε διὰ τὸ φαύλως περὶ τοῦ λόγου ἔχειν τὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἐκείνων καὶ περὶ τὴν πίστιν εἶχον οὐχ ὑγιῶς, οὔτε νῦν διὰ τὴν τῆς σοφίας χύσιν πᾶσα ἀνάγκη τὴν ἀλήθειαν μετ' ἐκείνων ἐστηκέναι.

Εἰ δὲ νῦν διὰ τὸν τῆς σοφίας πλοῦτον, πᾶσα ἀνάγκη Λατίνους μὲν μετὰ τῆς ἀληθείας ἐστάναι, ἡμᾶς δὲ τῆς ἐναντίας γίνεσθαι μοίρας, διὰ τί μὴ τότε κακῶς εἶχον Λατῖνοι οὕτω περὶ λόγους ἔχοντες ἐνδεῶς, ὡς μὴδὲ τὴν τῶν γραφῶν ἀπλοικὴν γνώσιν τελείως εἰδέναι δύνασθαι; Καὶ μὴν καὶ Ὁριγένης σοφώτατος ἐν Χριστιανοῖς γερονῶς καὶ περὶ τὰς γραφὰς σπουδαιότατος, οὐδὲν ἀπάνωτο τῆς σοφίας, ὥστε καθαρὰν καὶ ἄδολον διατηρῆσαι τὴν πίστιν. Καὶ ἐπὶ τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς πρώτης συνόδου Εὐσεβίου ὁ Καισαρείας πάντων ἐπισκόπων ἐν λόγοις ἐκράτει, ὡς ὁ θεολόγος φησὶ Γρηγόριος, καὶ τῆς ἀγίας ἐκείνης χορείας μέρος καὶ αὐτὸς ἦν. Ἄλλὰ τσαῦτα πράγματα τοῖς ἀγίοις πατέρεσσι, βλασφημῶν εἰς τὸ ὕψος, ὥστε ἀποροῦσι πότερον ἐκεῖνον προσήκει καλεῖν, ἀσεβῆ δογματιστὴν ἢ φιλόνοιον καὶ ἐχθρόν. Τί δ' ἂν τις περὶ τῶν ἐν χρόνοις ἐκείνοις φιλοσόφων λέγοι, οἳ, τὴν ἀλήθειαν ἀγνοήσαντες, Ἀρείω διετέλεσαν συμμα-

temnenda, absens vero, etiam quae-renda; non tamen ita, ut absque illa non sit possibile bene valere circa fidem. Nostrae enim pietatis duces non in persuasione sapientiae humanae conventus suos faciebant, et mundi sapientiam evacuationem esse arbitrabantur crucis. Et nunc quidem Ecclesia Romana abundans in (p. 510) sapientia mundi et, in hac confidens, scru-tationem divinorum facit. Erat autem tempus, quando in multa vivebant rusticitate Romani et res nostrae flore-bant. At neque tunc quod male circa scientias se habere Ecclesia illorum, ideo circa fidem non sane se habebant; neque nunc propter sapientiae copiam, omnimoda necessitas est veritatem cum ipsis stare.

Si autem nunc, propter sapientiae copiam, omnimoda necessitas est Latinos cum veritate stare, nos autem adversae esse sortis, quare tunc non male habebant Latini, ita scientiarum egeni existentes, ut neque scripturarum simplicem notitiam assequi possent?

8. Sane et Origenes sapientissimus in Christianis fuit et in scripturis studiosissimus, non tamen effecit sapientia, ut puram atque indepravatam conservaret fidem. Et in sancto primo concilio Eusebii Caesarensis omnes episcopus eloquentia superabat (prout theologus inquit Gregorius) et sancti illius chori pars et ipse fuit. Verum tot negotia sanctis faciebat, blasphemans in sublime, ut dubitent utrum deceat eum potius vocari impium professorem an contentiosum et inimicum. Quid autem quis dixerit etiam de philosophis illorum temporum, qui veritatem ignorantes Ario consentie-

1. Ἡ προσθήκη ἔγινε μὲ βάση ἀποστολικὸ χωρίο, τοῦ ὁποίου ἡ παραπομπή (Κορινθ. α, κεφ. β) μνημονεύεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὸ δεξίον περιθώριο τῆς σ. 19. Ἡ ἀκριβὴς παραπομπὴ τοῦ χωρίου, ἀπ' ὅπου καὶ ὁ σχετικὸς ὑπαινιγμὸς στὸ κείμενο, εἶναι: Πρὸς Κορινθίους Α', 2, 4.

χοῦντες; Καὶ διὰ χρόνου μόλις ἐνόησε πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἐγένετο διαβλέψαι, τῶν μαθητῶν ἡγουμένων αὐτοῖς; Οὐκ ἄρα πᾶσα ἀνάγκη, Λατίνους μὲν σοφία περιβρομέ- νους πολλῇ, καὶ περὶ τὴν πίστιν ἐβροῶσθαι, οὕτω τῶν πραγμάτων ἀντιβοῶντων.

bant? Et per tempus vix aliquibus ad veritatem contigit respexisse, discipulis dirigentibus eos? Non ergo omnimoda necessita est Latinos sapientia circumfluentes multa etiam circa fidem recte valere, rebus ita reclamantibus.

Δ'

Τοῦ σοφωτάτου Β α ρ λ α ἄ μ λόγος περὶ τῆς τοῦ πάπα ἀρχῆς.

[Ἀπὸ τὸ γνωστὸ βιβλίον ποῦ ἐκδόθη- κε στὸ Λονδίνο κατὰ τὸ 1624 (βλ. πρὸ πάνω). Τὸ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα ὑ- πάρχει στὴ σ. 23-24. Ἡ ἀρ. σημειωθῆ ἔτι ἡ νέα σελιδαριθμηση μέσα στὸ ἴδιο βι- βλίον ἀρχίζει ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Θεσσαλονί- κης Νεΐλου (τοῦ Καβάσιλα) καὶ καλύπτει ὡς τὴ σ. 40 τὸ ἔργο τοῦ Βαρλαάμ, καθὼς καὶ τὸ «περὶ τοῦ καθαυτηρίου πυρός βι- βλίον ἐν»].

C r i s a n i i, ibidem, p. 515, 516-520.

Sapientissimi B a r l a m i Oratio de principatu papae.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β.

Ἄρκτεόν δέ μοι ὤδε τοῦ λόγου· φῆς ὅτι τῷ μακαρίῳ Πέτρῳ ὁ δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἐκείνου Ἐκκλησίαν ἐνεχειρίσατο, καὶ ποιμένα ταύτης καὶ κοι- νὸν διδάσκαλον καθεστάναι ἐπέταξε, καὶ δεῖ τὸν Ρώμης ἐπίσκοπον, διάδοχον τούτου τυγχάνοντα, πάντων κρατεῖν, πάντων ἄρ- χεῖν, κατὰ πάντων ἔχοντα ἐξουσίαν, καὶ πᾶν ὅτιοῦν βουλομένῳ ἐστὶν αὐτῷ κατὰ πολλὴν ἐξουσίαν δογματίζειν, καὶ μηδε- νὶ πάντων ἐξεῖναι τοῖς ἐκείνῳ δεδογμένοις ἀντειπεῖν, ἀλλὰ πάντας ἀπολυπραγμόνως ὡς Θεοῦ φωνᾶς τὰ ἐκείνου δόγματα δέ- χεσθαι.

Ἐγὼ δέ, ὅτι μὲν ὁ μακάριος Πέτρος καθολικὸς ποιμὴν τε καὶ διδάσκαλος ἀπά- σης τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας κατέστη, πάνυ γε ἀληθὲς φημί· οὐ μὴν αὐτός γε μόνος, ἀλλ' ἰσοτίμως αὐτῷ καὶ τῶν δώ- δεκα ἑκαστός· ἔχει γὰρ οὕτω. Τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν δώσειν τῷ Πέτρῳ ὑπέσχετο, καὶ ταύτας εἶναι τὴν τοῦ

(p. 516) CAPUT 2 (folio 23)

1. Inchoandus autem hinc mihi est sermo. Dicis, quod beato Petro dominus noster Jesus Christus suam Ecclesiam commiserit, et pastorem huius et communem doctorem eum esse iusserit, et Romanum idcirco episcopum, successorem illius existentem, oportet omnibus imperare, omnibus praeesse, in omnes habere potestatem, et omne quodcumque voluerit licere ei magna cum auctoritate docere, et nemini omnium licere ad eius placita contra- (p. 517) dicere, sed universos, simpliciter, ut dei voces, ipsius documenta acceptare.

2. Ego autem, quod beatus Petrus catholicus pastor et doctor universae dei Ecclesiae fuerit, omnino verum esse aio; non tamen ipse solus, sed aequaliter cum ipso etiam ex duodecim unusquisque. Sic enim res est. Claves regni coelorum daturum se Petro promisit; et has esse ligandi et sol-

δεσμεῖν τε καὶ λύειν ἐξουσίαν, δι' ὧν ἐπήγαγεν ἐδήλωσεν. Ἀλλὰ μὴν ταύτην γε καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις δεδωκώς φαίνεται. Ὁ γὰρ ἂν δέσητε, φησίν, ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένον καὶ ἐν τοῖς οὐρανοῖς· καὶ ὁ ἂν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένον ἐν τοῖς οὐρανοῖς! Καὶ πάλιν, Λάβετε πνεῦμα ἅγιον· ἂν τινων ἀφήτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφίενται αὐτοῖς· ἂν τινων κρατήτε, κεκράτηνται². Ἀλλὰ καὶ τὴν ἱεράν καὶ μυστικωτάτην θυσίαν οὐ τῷ Πέτρῳ μόνῳ, ἀλλὰ κοινῇ πᾶσιν ἐπιτελεῖν ἐπέταξεν. Τοῦτο γάρ, φησί, ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν³.

Εἰ δὲ καὶ πρὸς Πέτρον μόνον εἴρηται τό, Ποίμανε τὰ πρόβατά μου,⁴ ἀλλ' οὖν δυνάμει καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς ταῦτο διαβαίνει, ὡς ἐξ αὐτῶν ἐστὶ φανερόν τῶν πραγμάτων· τί γὰρ ὧν ὁ Πέτρος ἐποιοεῖ, οὐχὶ καὶ πάντες ἐπραττον τοῦτο; Μετὰ τὴν τοῦ θεοῦ πνεύματος κάθοδον, οὐκ ἄλλος ἄλλο τι τῆς οἰκουμένης μέρος διαλαβών, τοὺς πεπλανημένους ἐδίδασκε καὶ τοὺς ἐσκοτισμένους ἐφώτιζεν; Οὐκ ἐκκλησίας καθίστα; Οὐκ πρεσβυτέρους ἐχειροτονεῖ; Οὐκ ἐπισκόπους; Οὐκ διακόνους; Πότε δέ τις οὖν τούτων ἐπὶ ταῦτα προτραπείς πρὸς τοῦ Πέτρου ταῦτ' ἐπετέλει; Οὐχ ἕκαστος αὐτῶν τὴν αὐτὴν παρὰ τοῦ δεσπότου Χριστοῦ εὐληφώς ἐξουσίαν, ὡς δ' ἂν μέρει τῆς οἰκουμένης διδάσκων ἐτύγχανεν, ταῦτ' αὐτόθεν ἐποιοεῖ, ἀ καὶ ὁ μακάριος Πέτρος ἐν οἷς τόποις εὐηγγελίζετο;

Εἰ δὲ καὶ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας ἐστὶ τὸ μὴ τῇ διαφορᾷ τῶν βημάτων προσέχειν, ἀλλὰ τῇ ταυτότητι πραγμάτων, τί σοι δοκεῖ τό, Λήψεσθε δύναμιν ἐξ ὕψους

vendi potestatem per subsequentia indicavit. Istam porro potestatem etiam reliquis apostolis dedisse cernitur. Quodcunque enim ligaveritis, inquit, super terram, erit ligatum et in coelis; et quodcunque solveritis super terram, erit solutum et in coelis. Item, Accipite Spiritum Sanctum, quorum remiseritis peccata, remittuntur eis; quorum retinueritis, retenta sunt. Sed et sanctum atque mysticum sacrificium non Petro soli, sed communiter omnibus peragere praecipit. Hoc enim, inquit, facite in meam commemorationem.

3. Et si autem ad Petrum solum dictum est illud, Pasce oves meas, attamen potestate etiam ad alios idem transit, sicut ex ipsis manifestum est rebus. Quid enim est eorum, quae Petrus faciebat, quod non etiam omnes fecissent? Post divini Spiritus descensum, nonne alius aliam universi partem peragrans errantes docebat et obtenebratos illustrabat? Nonne Ecclesias fundebat? Nonne sacerdotes ordinabat? Nonne episcopos? Nonne diaconos? Quando autem quisquam ipsorum a Petro iussus ista peragebat? Nonne unusquisque / (p. 518) ipsorum, eandem a domino Christo accipiens potestatem, in quacunque orbis parte docens erat, eadem a semetipso faciebat, quae et beatus Petrus, in quibus locis evangelizabat?

4. Si autem etiam nostrae pietatis est, non diversitati verborum intendere, sed identitati rerum, quid tibi videtur illud, Accipietis virtutem ex

1. Στὸ δεξιὸν περιθώριο τῆς σελίδας προστέθηκε ἡ παραπομπή: Ματθ. ιη'. Ἡ ἀκριβὴς παραπομπὴ εἶναι: Ματθ. 18, 18· πρβλ. καὶ 16, 19.

2. Καὶ γιὰ τὸ χωρίο αὐτὸ σημειώθηκε ἡ παραπομπή: Ἰωάν. κ. Βλ. πράγματι Ἰωάν. 20, 23.

3. Στὸ δεξιὸν περιθώριο πάντα τῆς σελ. προστέθηκε ἡ παραπομπή: Λουκ. κβ. Γιὰ τὴν ἀκριβεία βλ. Λουκ. 22, 19.

4. Προστέθηκε ἐπίσης ἡ παραπομπή: Ἰωάν. κα. Βλ. Ἰωάν. 21, 16.

ἐπελθόντος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐφ' ὑμᾶς καὶ ἔσεσθέ μοι μάρτυρες ἐν τῇ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ καὶ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς¹, πληθυντικῶς τοῖς πᾶσιν εἰρημένον; Καὶ τότε, Πορεύεσθε εἰς πάντα τὰ ἔθνη καὶ κηρύξτε τὸ εὐαγγέλιόν μου πάσῃ τῇ κτίσει, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν;² Τί οὖν; Οὐ διὰ τούτων τῶν ῥημάτων ἄπαντας ποιμένας τε καὶ διδασκάλους ἐχειροτόνησε τῆς οἰκουμένης ἀπάσης; Διὸ οὐδεὶς αὐτῶν τῆσδε ἢ τῆσδε τῆς πόλεως ἢ χώρας ἐπίσκοπος κατωνόμασται, ἀλλὰ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἐξουσίαν ἐτύγχανεν ἔχων· οἱ δὲ μετ' αὐτοὺς ὑπ' αὐτῶν χειροτονηθέντες, ἄλλος ἄλλη πόλει καὶ χώρᾳ μερικὸς ἡδὴ ποιμὴν ἐγνωρίζετο.

Πῶς οὖν ὁ μακάριος Πέτρος κορυφαῖος καὶ πρωτόθρονος τῶν ἀποστόλων ὀνομάζεται, εἰ ταῦθ' οὕτως ἔχει; Μικρὸν ἐπίσχευε, καὶ τούτου τὴν λύσιν παρέξομεν, οὐκ ἀπὸ τῶν οἰκειῶν λογισμῶν, ἀλλ' ἀπὸ τῶν θεῶν λογίων τὰς πίστεις κομίζοντες· οὔτε γὰρ ἡμεῖς πώποτε ἐξ ἀνθρωπίνων λογισμῶν περὶ τῶν μυστικῶς ἡμῖν παραδεδομένων εἰπεῖν τι τῶν ζητούμενων (σ. 24) ἐπιχειρήσομεν, οὔτε τῶν ἄλλων τοῦτο τολμώντων ἀμαθῶς καὶ θρασέως ἀνεξέόμεθα, ἢ τὰς ἀκοὰς ὑποθήσομεν ταῖς βεβήλοις αὐτῶν κενοφωνίας.

Ὁρῶ δὴ τὸν Πέτρον, ἡμικα δεήσειε πρὸς ἀναπλήρωσιν τῶν δώδεκα ἄλλον τινὰ καθιστάναί, αὐτὸν ἀναστάντα πρῶτα τοῦ λόγου ἀρξάμενον· ὁμοίως δὲ τοῦ μετὰ τὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπέλευσιν, αὐτὸν εὑροί τις ἀν τῆς διδασκαλίας ἡγούμενον· τοῦτ' ἄρα τὸ ἐκείνου πρωτεῖον, τὸ τοὺς ἄλλους αὐτοῦ τὴν τοῦ πρῶτα λέγειν τιμὴν παραχωρεῖν.

alto supervenientis Spiritus Sancti in vos, et eritis mihi testes in Jerusalem et in omni Judaea et Samaria, et usque ad extremum terrae, pluraliter omnibus dictum? Et illud, Ite in omnes gentes et praedicate evangelium omni creaturae, baptizantes eos in nomine Patris et Filij et Spiritus Sancti, docentes eos servare omnia quae mandavi vobis. Nonne per ista verba omnes ordinavit pastores et doctores universi totius? Quocirca nullas eorum illius aut illius civitatis sive regionis episcopus nuncupatus est, sed ubique eandem potestatem singuli habebant. Qui autem post ipsos ab ipsis sunt ordinati, alius alij civitati vel regioni particularis iam pastor agnoscebatur.

5. Quomodo ergo beatus Petrus princeps et praesidens apostolorum nominatus est, si ista ita sunt? Modicum sustine et istius solutionem praebebitis, non a proprijs cogitationibus, sed a sacris eloquijs argumenta adferentes. Neque enim nos unquam ex humanis rationibus de ijs quae mystice nobis tradita sunt dicere aliquid ex quaesitis (folio 24) aggrediemur, neque alios istud imperite et temerarie praesumimus (p. 519) mere patiemur, sed potius aures obturabimus a profanis ipsorum novitatibus.

Video porro Petrum, quando opus erat ad complementum duodenarij alium aliquem constitui, ipsum surrexisse et primum loqui incepisse. Similiter etiam post Spiritus Sancti descensum ipsum invenerit quis docere inchoantem. Istud ergo est ipsius primatus, quod nimirum alij ei primum loquendi honorem concedant.

1. Ἐπίσης ἢ παραπομπή: Πράξ. α. Βλ. Πράξ. 1, 8.

2. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἢ παραπομπή: Ματθ. κη. Βλ. πράγματι Ματθ. 28, 19-20.

Εἰ δὲ σὺ ἀρχιερατικὰς διαιρῶν ἀξί-
ασι τήνδε μὲν φησὶ δεδῶσθαι τῷ Πέτρῳ,
τήνδε τοῖσι λοιποῖσι, δεῖξον τοῦτο ἐκ τῶν
θειῶν λόγων, ἀφείδου τοὺς λογισμούς, καὶ
δεξιόμεθα· ἐγὼ γὰρ οὐχ εὐρίσκω πόθεν
ἂν τις τεκμηρηται τὸ διάφορον· οὔτε γὰρ
ἐξ ὧν πρὸς αὐτοὺς ὁ δεσπότης διελέγετο,
τοῦτ' ἔστι στοχάσασθαι, οὔτε ἐξ ὧν αὐτοὶ
μετὰ ταῦτα ἐποιοῦν.

Σὺ δὲ ἐμοὶ δοκεῖς περὶ τούτων δια-
νοεῖσθαι, ὡσανεὶ μόνου μὲν τοῦ Πέτρου
ὑπὸ Χριστοῦ, ὑπὸ δὲ τούτου τῶν λοιπῶν
ἀποστόλων χειροτονηθέντων· τούτου ἕνεκα
καὶ πάντας ὑπὸ τὴν τοῦ πάπα συνελκύνεις
ἐξουσίαν καὶ μηδένα τὰς ἐκείνου συγχωρεῖς
ἀρχὰς διαφυγεῖν, καὶ χειροτονίαν ἅπασαν
ἀθετεῖς, ἣν ἐκεῖνος οὐκ ἐψηφίζετο, ὡς
ἀναγκαῖον ἢ πᾶσαν ἐξ ἐκείνου ὑπάρχειν,
ἢ ἄκυρόν γε παντάπασι νομίζεσθαι· ἀλλὰ
περὶ μὲν χειροτονίας ὕστερον ἐροῦμεν· νῦν
δὲ συμπεραίνοντες τὰ διὰ πλείονων ἡμῖν
ἀποδεδειγμένα, λέγομεν, ὅτι τὰ μὲν πρὸς
τὴν Ἐκκλησίαν ἰσότημοι πάντες ἐτύγγανον,
τῆς δὲ ἱεράς αὐτῶν δωδεκάδοξο ὁ μακάριος
Πέτρος ἐξήρχετο· τοῦτο πλεον τῶν ἄλλων
ἔχων, τῶν ἄλλων παρόντων, αὐτὸς τῆς
διδασκαλίας ἡγήσθαι καὶ πρωτοκαθεδρίας
ἴσως ἀξιούσθαι.

• . . . . .

Ε'

Τοῦ αὐτοῦ Γ α β ρ ι ἡ λ τοῦ Φιλα-
δελφίας, Περὶ τῆς Ε' διαφορᾶς, τὴν ὁποί-
αν ἔχει ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία μετὰ τὴν
Ρωμαϊκὴν ἤγουν περὶ τῆς μακαριότητος
τῶν ἁγίων.

[Ἀπὸ τὸ ἴδιο βιβλίον τῆς ἐκδόσεως
Λονδίνου, γύρω στὰ 1624. Παρατίθεται
ὅλο τὸ κείμενον τῆς Ε' διαφορᾶς, τὸ ὁποῖον
καλύπτει τὶς σελίδες 54-56. Αὐτὲς εἶναι
καὶ οἱ τελευταῖες ὅλο τοῦ ἔργου. Ἡ νέα
πάντως, καὶ τελευταία, σελιδαρίθμηση τοῦ
βιβλίου, ὅπου ἐντάσσονται καὶ οἱ παραπά-
νω σελίδες, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς
Β' διαφορᾶς τοῦ Φιλαδελφίας Γαβριὴλ
Σεβήρου].

Si autem tu, pontificales dividens
dignitates, aliam ais esse datam Pe-
tro, aliam reliquis, ostende istud ex
sacris eloquijs, dimissis argumentatio-
nibus, et suscipiemus. Ego enim non
reperio, unde quis observare valeat dif-
ferentiam. Neque enim ex ijs, quae
ad ipsos dominus disserebat, hoc po-
test conijci, neque ex ijs, quae ipsi-
postea faciebant.

6. Tu vero mihi videris de hisce
cogitare, quasi solus Petrus a Christo,
a Petro autem reliqui apostoli fuisset
ordinati. Ac propterea etiam cun-
ctos sub papae compellis potestatem
et neminem concedis illius principatum
effugere, et ordinationem irritam facis
omnem, quam ille non approbaverit,
quasi necessarium esset, vel omnem
ex illo esse vel irritam prorsus iudi-
cari. Sed de ordinatione quidem postea
dicemus. Nunc autem concludentes ea
quae pluribus probavimus, dicimus quod
quantum ad Ecclesiam attinet aequa-
les in honore omnes fuerint; sacri au-
tem ipsorum collegij beatus Petrus
(p. 520) praepositus erat, hoc plus
prae alijs habens, quod alijs praesen-
tibus ipse doctrinae praeesset et prae-
sidentendi forte honore dignaretur.

• . . . . .

Crisaniii, ibidem, p. 776-781.
(p. 776) (folio 54). Eiusdem G a b r i e l i s
Philadelphiensis, De quinta controversia,
quam habet Orientalis Ecclesia cum
Romana, id est De beatitudine sanctorum.

Πέμπτην και τελευταίαν διαφορὰν ἔχει ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τῇ Ῥωμαϊκῇ, περὶ τῆς τῶν ἁγίων μακαριότητος, τουτέστιν, ἀνίσως καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν ἁγίων ἀπέλαβον τὴν τελείαν μακαριότητα, καθὼς οἱ Ῥωμᾶνοι λέγουσιν, ἢ οὐκ ἔτι τελείως, ἀλλὰ μερικῶς, καθὼς ἡμεῖς πιστεύομεν· καὶ περὶ μὲν ταύτης τῆς διαφορᾶς, οὐδὲν ἡμεῖς λέζομεν ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλὰ πάντα τὰ τῶν ἱερῶν διδασκάλων τοῖς πᾶσι προθήσομεν· ἐξ ὧν δυνησόμεθα γινῶναι καὶ τὴν διαφορὰν ταύτην.

Πρῶτος τοίνυν ὁ θεὸς καὶ ἱερός Ἀγούστῖνος ἐρμηνεύων τὴν θείαν Γραφήν εἰς τὴν Γένεσιν τοιαῦτα λέγει*· Αἱ τῶν ἁγίων ψυχὰς οὐχ οὕτω τελείως ἀπολάβουσι τῆς θείας θεωρίας πρὸ τῆς ἀναστάσεως, ὥσπερ μετὰ ταῦτα. Εἴτα λέγει τὴν αἰτίαν· Ἡ ἔνωσις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἐστὶ φυσικὴ καὶ οὐσιωδῆς· οὐκ ἐνδέχεται τὴν τῆς ψυχῆς φύσιν τελείαν ἔχειν τὴν μακαριότητα, χωρὶς τοῦ σώματος αὐτῆς, ᾧ ἐνοῦται οὐσιωδῶς καὶ φυσικῶς· ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο τῆς σχέσεως τῆς φυσικῆς αὐτοῦ ἐπιλανθάνεται.

Ὁ δὲ μέγας Ἀθανάσιος εἰς τὴν ἡ' ἐρωταπόκρισιν, τὴν πρὸς Ἀντίοχον, λέγει*· "Ὅτι αἱ τῶν ἁγίων ψυχὰς ἔχουσιν εὐφροσύνην· καὶ ἔστιν αὕτη μερικὴ ἀπόλαυσις, ὥσπερ καὶ ἡ λύπη, ἣν οἱ ἁμαρτωλοὶ ἔχουσι, μερικὴ κόλασις. Καὶ ὁ μέγας Βασίλειος εἰς τὰ αὐτοῦ ἠθικά, περὶ ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, οὕτω λέγει*· Τὸ μὲν γὰρ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον καὶ ἡ τελεία ἐπίγνωσις τῆς τοῦ Θεοῦ ἀκαταλήπτου² μεγαλειότητος ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τοῖς ἀξίοις ἀποδοθῆναι ἐπήγγελλται. Νῦν δὲ καὶ Παῦλος τις ἦ, καὶ Πέτρος, βλέπει μὲν ἀληθῶς καὶ οὐ πλανᾶται οὐδὲ φαντάζεται· δι' ἐσόπτρου δὲ ὁ μὲν βλέπει καὶ ἐν αἰνίγματι, καὶ τὸ ἐκ μέρους νῦν εὐχαρίστως ἐνδέχεται· τὸ γὰρ δοκοῦν νῦν ἐν τῇ γνώσει τέλειον, βραχύ τι καὶ ἀμυδρότερον τοσοῦτον ἐστίν, ὡς πλέον ἀπολιμπάνεσθαι τῆς ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τρανότητος ἢ ὅσον ἀπολιμπάνεται τοῦ προσώπου πρὸς πρόσωπον. Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς* ἐν κεφαλ.

115. Quintam et finalem differentiam habet Ecclesia Orientalis cum Romana de beatitudine sanctorum, hoc est utrum animae sanctorum receperint perfectam beatitudinem, prout Romani dicunt, an nondum perfecte, sed partialiter, prout nos credimus. Et de hac quidem differentia nihil nos dicemus ex¹ nobis ipsis, sed omnia sanctorum doctorum omnibus proponemus; ex quibus poterimus cognoscere etiam hanc differentiam.

(p. 777) Primus igitur divus et sacer Augustinus exponens sacram scripturam in Genesi huiusmodi dicit*· Sanctorum animae non ita perfecte profruuntur divina visione ante resurrectionem, sicut postea. Deinde dicit causam· Unio animae et corporis est naturalis et substantialis. Non potest natura animae perfectam habere beatitudinem absque corpore suo, cui unitur substantialiter et naturaliter. Sed non propter hoc beatitudinis suae obliviscitur.

Magnus autem Athanasius interrogatione 8 ad Antiochum dicit*· Quod animae sanctorum habent laetitiam, et haec est partialis fruitio, sicut et tristitia, quam peccatores habent, partiale supplicium. Et magnus Basilius in suis ethicis, de principatu et potestate, sic dicit*· Facie quidem ad faciem et perfecta cognitio divinae incomprehensibilis maiestatis in futuro saeculo dignis dari promissa est. Nunc autem etiamsi Paulus quis sit, etiamsi Petrus, intuetur quidem veraciter, et non decipitur neque somniat; per speculum tamen, quod quidem videt, et in aenigmate, et id quod ex parte est, nunc cum gratiarum actione suscipit. Quod enim videtur nunc in scientia perfectum, breve quiddam et exile adeo est, ut magis distet a claritate futuri saeculi, quam quantum distat ab ea quod est facie ad faciem. Et rur-

ιστ' τῶν πρὸς Ἀμφιλόχιον λέγει: Τίς γὰρ οὕτως ἀνήσχος τῶν ἡτοιμασμένων παρὰ Θεοῦ ἀγαθῶν τοῖς ἀξίοις ὡς ἀγνοεῖν, ὅτι καὶ τῶν δικαίων ὁ στέφανος, ἢ τοῦ πνεύματος ἐστὶ χάρις, θαυμάσιον τότε καὶ τελειότερα παρεχομένη, κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῶν ἀνδραγαθημάτων τῆς πνευματικῆς δόξης διανεμομένης ἐκάστῳ; Ἐν γὰρ ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων μοναὶ πολλαὶ παρὰ τῷ πατρὶ, τοῦτέστιν ἀξιομάτων διαφοραί.

Τούτοις ὁμοίᾳ λέγει καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος, ἐξηγούμενος τὸ ἰα' κεφάλαιον τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς· εἰς τὸν λόγον τὸν κζ' λέγει*: Τίς οὖν ὁ μισθὸς τῆς τοσαύτης ἀμοιβῆς; Τίς ἢ / (σ. 55) ἀνταπόδοσις; Οὐδέπω ἀπέλαβον ἐκεῖνοι· χρόνους ἔχουσι τοσαύτους νικήσαντες, καὶ οὐδέπω ἀπέλαβον· ὑμεῖς δὲ ἐν τῷ ἀγῶνι ὄντες ἀσχάλετε; Ἐννοήσατε καὶ ὑμεῖς τί ἐστὶ καὶ ὅσον ἐστὶ τὸν Ἀβραάμ καθῆσθαι, καὶ τὸν ἀπόστολον Παῦλον, περιμένοντας πότε σὺ τελειωθῆς, ἵνα δυνηθῶσι τότε λαβεῖν τὸν μισθόν. Εἶτα κατωτέρω λέγει*: Ἐνα ὥρισε πᾶσι τῶν στεφάνων τὸν καιρόν· καὶ ὁ πρὸ τοσοῦτων ἐτῶν νενικηκῶς μετὰ σοῦ λαμβάνει τὸν στέφανον· τὸ γὰρ ὁμοῦ δοξασθῆναι, μεγάλη ἡδονή. Ὁ αὐτὸς δὲ πάλιν ἐρμηνεύων τὸ ἰστ' κεφάλ. τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, εἰς φύλα 239, λέγει*: Καὶ μὲν ἡ ψυχὴ, καὶ μυριάκις ἀθάνατος ἐστίν, ὥσπερ οὖν καὶ ἐστὶ, τῆς σαρκὸς χωρὶς οὐ καταλείψεται τὰ ἀπόβητα ἀγαθὰ ἐκεῖνα, ὥσπερ οὖν οὐδὲ κολασθήσεται· ταῦτα γὰρ φανερωθήσεται ἔμπροσθεν τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, ἵνα ἕκαστος κομισθῆται τὰ διὰ τοῦ σώματος ἃ ἔπραξεν, εἴτ' ἀγαθὰ εἴτε κακὰ.

Τοιαῦτα λέγει* καὶ ὁ μέγας Ἀθανάσιος περὶ τῶν ἐν κυρίῳ νεκρῶν: Ὅτι περ διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς τοῖς σωζομένοις κεχαρίσται, τὸ μέχρι τῆς κοινῆς ἀναστάσεως ψυχικῶς ἀλλήλοις συνεῖναι καὶ συνευφραίνεσθαι, ἀπεκδοχὴν ἔχοντας τῶν μελλόντων αὐτοῖς ἀποκληροῦσθαι θείων δω-

sus idem cap. 16 ad Amphiloichium dicit*: Quis enim ita ineruditus est de bonis, quae deus praeparavit dignis, ut ignoret, quod etiam corona iustorum est gratia spiritus, quae tunc uberior et perfectior praebet, dum secundum proporsionem operationum virtuosarum spiritualis gloria dividitur singulis? In splendo-/(p. 778) ribus enim sanctorum mansiones multae sunt apud patrem, hoc est dignitatum differentiae.

His similia dicit* etiam divus Chrysostomus exponens cap. 13 epistola ad Hebraeos; in oratione 27 dicit: Quae ergo merces tantae permutationis? Quae (folio 55) retributio? Nondum receperunt illi; tot annos habent ex quo vicerunt, et nondum receperunt; vos autem in certamine existentes aegrefertis? Cogitate et vos quid sit et quantum sit Abrahamum sedere et apostolum Paulum, expectantes quando tu finem assequaris, ut possint tunc recipere mercedem. Deinde inferius dicit*: Unum praefinivit omnibus coronarum tempus, et qui ante tot annos vicit tecum accipit coronam; simul enim glorificari est magna voluptas. Idem autem rursus exponens cap. 16 primae ad Corinthios epistolae, folio 239, dicit*: Et si manet anima, et millies immortalis est, prout et revera est, absque carne non comprehendet inaffabilia illa bona, prout neque cruci abitur. Haec enim manifestabuntur ante tribunal Christi, ut unusquisque referat propria corporis prout gessit, sive bona sive mala.

Haec dicit* etiam magnus Athanasius de mortuis in Domino: Quod ideo deus illis qui salvantur donavit, usque ad communem resurrectionem quoad animas simul esse et congaudere, habentibus expectationem divinorum donorum, quae illis obtingere debent.

ρεῶν. "Ὅμοια τούτοις προσμαρτυρεῖ καὶ ὁ ἱερὸς καὶ θεῖος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, λέγων*: Οἱ δὲ ἁμαρτωλοὶ καὶ ταύτης τῆς δόξης ἐστέρηται· οὐ γὰρ ἔχουσι τὸ διαγνωστικὸν ἐν ἀλλήλοις· ἐν ἐκείνῳ δὲ τῷ πανδήμῳ θεάτρῳ, καθὼς αἱ πράξεις ἀνακαλυμμέναι πάντων, οὕτω καὶ τὰ πρόσωπα γνωρίμα παρὰ πάντων, ἕως οὗ ὁ πάντων αἴσχατος γένηται χωρισμός, καὶ ἀποπεμφθήσεται πᾶς τις εἰς ὃν ἠτοίμακε τόπον· οἱ μὲν δίκαιοι μετὰ Θεοῦ καὶ ἀλλήλων, οἱ δὲ ἁμαρτωλοὶ ἐν τοῖς ἐκτόποις.

Καὶ ταῦτα μὲν λέγουσιν οἱ εἰρημένοι διδάσκαλοι, ὅτι δηλονότι οὐκ ἔτι ἀπέλαβον τελείως τὴν μακαριότητα, ἀλλὰ μερικῶς· τὴν δὲ τελείαν θέλουσιν τὴν ἀπολαύσει ἐν τῇ ἀναστάσει, καθὼς ὁ μακάριος Παῦλος βεβαίῳ λέγων*: "Ὅτι ἀπόκειται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, ὃν ἀποδώσει⁴ μοι ὁ Κύριος ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, ὁ δίκαιος κριτῆς· οὐ μόνον δὲ ἐμοί, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ἀγαπηκόσι⁵ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ.

Εἰσι δὲ καὶ τινες ἄλλοι διδάσκαλοι, οἵτινες λέγουσιν, ὅτι ἀπήλαυσαν αἱ ψυχαὶ τῶν ἁγίων τῆς μακαριότητος. Ἄλλὰ καὶ οὗτοι πάντες τὴν μερικὴν ἐννοοῦσι καὶ οὐ τὴν τελείαν καὶ καθόλου μακαριότητα, καθὼς καὶ οἱ προειρημένοι, ἐπειδὴ καὶ οἱ θεοὶ διδάσκαλοι κατ' οὐδὲν διαφωνοῦσιν, ἀλλὰ κατὰ πάντα πάντες ὁμοφωνοῦσι. Πρῶτος τοίνυν ὁ ἅγιος Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς εἰς τὴν ἰστ' ἐρωταπόκρισιν λέγει*: "Ὁφελος γέγονε τῷ Λησῆϊ εἰς τὸν παράδεισον εἰσελθόντι, τὸ ἔργον μαθεῖν πίστεως τὸ ὠφέλημον· δι' ἧς ἡξιώθη τοῦ συναθροίσματος τῶν ἁγίων, ἐν ᾧ φυλάττεται ἕως τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεώς τε καὶ ἀνταποδόσεως· ἔχει τε τοῦ παραδείσου τὴν αἴσθησιν, κατὰ τὴν ἐννοηματικὴν λεγομένην αἴσθησιν, καθ' ἣν ὀρῶσιν αἱ ψυχαὶ ἐαυτάς τε καὶ τὰ ὑπ' αὐτάς. Ὁ δὲ μέγας Ἀθανάσιος ἐν τοῖς πρὸς Ἀντίοχον κεφαλαίοις τάδε φησὶν*: Ὡς ἐκ τῶν γραφῶν μανθάνομεν, αἱ τῶν δικαίων ψυχαὶ κατ' αὐτὸν διάγουσι τὸν παράδεισον, ἀλλὰ καὶ διὰ πάσας τὰς τῶν

Similia his contestatur etiam divus et sacer Damascenus dicens*: Peccatores autem etiam hac gloria privati sunt, non enim possunt se dignoscere invicem. In/(p. 779) illo autem universalī theatro, sicut actiones omnium revelatae, ita et facies cognoscibiles ab omnibus, quousque fiat omnium ultima separatio, et mittetur omnis homo in locum quem sibi praeparavit. Iusti quidem cum deo et secum invicem, peccatores autem in extimis.

Et haec quidem aiunt praedicti doctores, quod scilicet nondum receperunt perfecte beatitudinem, sed partialiter. Perfecta autem fruuntur in resurrectione, prout beatus Paulus confirmat, dicens, quod reposita est mihi corona iustitiae, quam reddet mihi dominus in illa die iustus iudex, non solum autem mihi, sed et omnibus qui diligunt adventum eius.

116. Sunt autem etiam quidam alij sancti, qui dicunt quod animae sanctorum receperunt beatitudinem; verum etiam isti omnes partialem intelligunt et non⁶ perfectam et universalem beatitudinem, prout et praedicti si quidem divini doctores in nullo dissentiant, sed per omnia omnes concordant. Primus ergo sanctus Justinus, philosophus et martyr, 16 interrogatione, dicit*: Emolumentum fuit latroni in paradysum ingresso operibus addiscere fidei utilitatem, per quam dignus factus est congregatione sanctorum, in quo conservatur usque ad diem resurrectionis et retributionis; habetque paradisi sensationem, secundum eam quae mentalis dicitur sensatio, secundum quam animae vident et seipsas et ea quae sub ipsis sunt. Magnus autem Athanasius in capitulis ad Antiochum haec dicit*: Sicut ex scripturis discimus animae iustorum (κατ' αὐτὸν τὸν παράδεισον) in ipso /(p. 780)

ἀγίων ψυχᾶς. Μετὰ δὲ τὸν Ἀθανάσιον ὁ θεῖος Γρηγόριος ὁ Διάλογος πρὸς τὸν διάκονον Πέτρον λέγει*: Ἐν οὐρανῷ τὰς τῶν ἀγίων ψυχᾶς εἶναι πιστεύομεν. Καὶ ὁ θεολόγος Γρηγόριος εἰς τὸν ἐπιτάφιον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου λέγει*: Καὶ νῦν ἡμᾶς ἐποπτεύεις ἐξ οὐρανοῦ, κἀντεῦθεν ἐκδημήσω, δέξαι με εἰς τὰς αἰώνιους σκηνάς. Καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐρμηνεύων τὸ ἀ' κεφάλ. τῆς πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῆς, εἰς τὸν γ' λόγον τῶν ἠθικῶν⁸ λέγει*: Οἱ ἁμαρτωλοὶ, ὅπου ἂν ᾖσι, πόρρω τοῦ βασιλέως εἰσὶ, διὰ τοῦτο θακρῶν ἄξιοι. Οἱ δὲ δίκαιοι, εἴτε ἐνταῦθα εἴτε ἐκεῖ, μετὰ τοῦ βασιλέως (σ. 56) εἰσὶ· κἀκεῖ μᾶλλον ἐγγύτερον· οὐ διὰ εἰσόδου, οὐ διὰ πίστεως, ἀλλὰ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἱερός Ἀναστάσιος ὁ συναίτης, ἐξηγούμενος τὴν Ἑξῆμερον, εἰς τὸν τρίτον λόγον λέγει*: Ἐσωτέρῳ δὲ τοῦ φαινομένου στερεώματος τὰς οὐρανίους λέγομεν εἶναι δυνάμεις, καὶ αὐτὰς τὰς τῶν δικαίων ψυχᾶς, κατ' αὐτὸν διάγουσας τὸν παραδείσον. Πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ ὁ μακάριος Θεοδώρητος λέγει*: Αἱ μὲν γενναῖαι τῶν νικηφόρων ψυχῶν περὶ πολοῦσι τὸν οὐρανόν, τοῖς ἀσωμάτοις χοροῖς συγχωρεῖν οὐσαί. Αὗται εἰσὶν αἱ τῶν θεολόγων μαρτυραί, ἐξ ὧν πᾶς τις δύναται βραδίως γινῶναι καὶ τὰ περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης.

Ἐγὼ δ' ὅμως τοιαύτην γνώμην ἔχω περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως, ὅτι αἱ τῶν ἀγίων καὶ μακαρίων ψυχῶν βλέπουσι μὲν, καθὼς ψυχᾶί, τὴν μακαριότητα καὶ δόξαν τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν εἰπόντα*, ψυχῶν δικαίων ἐν χειρὶ Θεοῦ¹⁰, καὶ καθὼς ὁ μέγας Βασίλειος ἐν τοῖς προειρημένοις ἔλεγε. Καθὼς δὲ μέλλουσι πάλιν νὰ λάβωσι ψυχῆ καὶ σῶμα τὴν τελείαν ἀπόλαυσιν τῆς θείας μακαριότητος, κατὰ τὸ λέγον*: Προερούμαι ἐτοιμάσαι ὑμῖν τόπον¹¹, καὶ καθὼς ὁ ἄγιος Αὐγουστῖνος ἀνωτέρω ἔλεγεν, λέγει ὅτι οὕτω τελείως ἀπέλαυσαν οἱ ἄγιοι, ἐπειδὴ καὶ τότε ἔσεται ἡ τελεία ἀπόλαυσις, ὅταν ὁ Χριστὸς κρινῇ πᾶσαν τὴν γῆν καὶ ἀποδώσῃ ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐ-

paradiso⁷ versantur, sed et propter omnes sanctorum animas. Post Athanasium autem divus Gregorius Dialogus ad Petrum diaconum dicit*: In coelo sanctorum animas esse credimus. Et Gregorius Theologus in epitaphio magni Basilij dicit*: Et nunc nos despicias ex coelo, cumque hinc excessero, suscipe me in aeterna tabernacula. Et divus Chrysostomus exponens caput 1 epistolae ad Philippenses in orat. 3 ethicorum dicit*: Peccatores ubicumque fuerint, procul a rege sunt, propterea lacrimis digni. Justi autem sive hic sive ibi cum rege (folio 56) sunt. Et ibi magis prope, non per speculum, non per fidem, sed facie ad faciem. Similiter autem et sanctus Anastasius Sinaita exponens Hexaimeron orat. 3^a dicit*: In interiore autem parte apparentis firmamenti dicimus esse coelestes virtutes et ipsas iustorum animas, in ipso versantes paradiso. Ad hos autem etiam beatus Theodoritus dicit*: Generosae quidem victorum animae perambulant coelum et cum incorporeis choris saliant⁹. Haec sunt theologorum testimonia, ex quibus omnis homo potest facile cognoscere etiam ea quae ad hanc hypothesim pertinent.

117. Ego tamen huiusmodam sententiam habeo de hac quaestione, quod animae sanctorum et beatorum vident quidem, secundum quod sunt animae, beatitudinem et gloriam dei, iuxta illum qui dixit*: Animae iustorum in manu dei sunt, et prout magnus Basilius in praedictis aiebat. Secundum quod autem rursus anima et corpus simul recipere habent perfectam fruitionem divinae beatitudinis, iuxta illud quod dicitur*: Vado parare vobis locum, et prout sanctus Augustinus superius dicebat, dico quod nondum sancti perfecte perfrui sunt, quoniam tunc erit perfecta

τοῦ. Πρὸς τούτοις δὲ λέγομεν, ὅτι ὡσπερ ὁ Χριστὸς ψυχὴν καὶ σῶμα λαβὼν ἀνῆλθεν εἰς οὐρανὸς καὶ ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ πατρός, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οἱ ἄγγιλοι, ὅταν ἀναστηθῶσι, μετὰ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων λείπονται τοὺς στεφάνους, καθὼς ὁ Παῦλος βοᾷ*: "Ὅτι ἀποκειταί μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, ὃν ἀποδώσει μοι ὁ Κύριος ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, ὁ δίκαιος κριτής· οὐ μόνον δὲ ἐμοί, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ἀγαπητοῖσι τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ. Τούτοις τοίνυν τοῖς λόγοις καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία πιστεύουσα λέγει, ὅτι τελεία ἐπίγνωσις τῆς τοῦ ἀκαταλήπτου Θεοῦ μεγαλειότητος ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι τοῖς ἀξιόις ἀποδοθῆναι ἐπήγγελται. Ἦς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκυνήσις, σὺν τῷ ἀνάρχῳ αὐτοῦ πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ αὐτοῦ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων Ἀμήν.

Τέλος τῆς πέμπτης καὶ τελευταίας διαφορᾶς.

Σ η μ ε ι ὡ σ ε ι ε ς

Οἱ εἴκοσι ἀστερίσκοι (*) στὸ ἑλληνικὸ κείμενο δηλώνουν ὅτι σημειώθηκαν, κατ' ἀντιστοιχία, στὸ περιθώριο τῆς σελίδας τὰ ὀνόματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τῶν ὁποίων παρατίθενται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τους. Κατὰ σειρὰ τὰ ἀναφερόμενα ὀνόματα (ἢ κατὰ σχετικὸν μὲ τὸ παρατιθέμενον ἀπόσπασμα) εἶναι: Αὐγουστ.(ῖνος). Ἀθανάσ.(ιος). Βασίλ.(ειος). Ὁ αὐτός. Χρυσόστ.(ομος). Σημειῶσ.(ις). Ὁ αὐτός. Ἀθανάσ.(ιος). Δαμασ.(κηρός). Τιμόθ. β. κεφ. δ. [Παύλου, Πρὸς Τιμόθεον Β', 4,8]. Ἰουστῖνος. Ἀθανάσ.(ιος). Γρηγόρ.(ιος) ὁ Διάλογ.(ος). Γρηγόρ.(ιος) ὁ Θεολόγ.(ος). Χρυσόστ.(ομος). Ἀναστάσ.(ιος) συναίτ.(ης). Θεοδώρ.(ητος). Σοφία σολομ.(ῶντος) γ. Ἰωάν.(νου) ιδ. Τιμόθ. β. κεφάλ. δ.

Καὶ στὸ λατινικὸ κείμενο σημειώσαμε ἐπίσης εἴκοσι ἀστερίσκους γιὰ τὸν ἴδιον σκοπὸν. Κατὰ σειρὰ (ποῦ ἀντιστοιχεῖ σὲ πολλὰ μὲ τὴν σειρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτότυπου) τὰ ὀνόματα εἶναι: August.(inus). Atanasius. Basilius. Chrysost.(omus). Chrysost.(omus). Chrysost.(omus). Atanasius. Damascen.(us). Justinus. Atanasius. Greg.(orius) pp. (papa) [ἐνν. ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Διάλογος]. Nazian.(zenus). Chrysost.(omus). Anastasius. Teodoritus. Sap.(ientia) 3. Joan.(nes) 14. 2. Tim.(otheum) 4. Ecclesia.

1. Ἡ λέξη προστέθηκε στὸ διάστιχο.

2. ἀ κ α τ α λ ε ἰ π τ ο υ· στὸ ἔντυπο κείμενο. Εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος. Ὁ σωστός τύπος βρίσκεται ἀμέσως πῶς κάτω (στὴ σ. 56). Βλ. λίγο πῶς πάνω στὴ σελίδα αὐτή.

fruitio, quando Christus iudicaverit omnem terram, et reddiderit unicuique secundum opera eius¹². Ad haec quoque dicimus, quod, sicut Christus animam et corpus sumens ascendit ad coelos, et sedit ad dexteram dei et patris, eodem modo etiam sancti, cum resurrexerint, cum animabus et corporibus recipient coronas, prout Paulus clamat*: Quod reposita est mihi corona iustitiae, quam reddet mihi dominus in illa die iustus iudex, non solum autem mihi, sed etiam omnibus qui diligunt adventum eius. Hisce igitur sermonibus etiam Ecclesia dei credens dicit*: Quod perfecta cognitio incomprehensibilis maiestatis dei in futuro saeculo dignis dari promissa est. Quam contingat omnibus nobis adipisci, gratia et miseratione domini nostri Jesu Christi, quem decet omnis gloria, honor et adoratio, cum aeterno eius patre, et sanctissimo, dono et vivifico eius spiritu, nunc et semper et in saecula saeculorum Amen.

Finis quintae et postremae differentiae: Iulij 31.1656. Georgio Crisano interprete.

3. Πρέπει νὰ διορθωθῇ σὲ 11 (ια' στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο).

4. ἀ π ο δ ῶ σ ι' στὸ ἔντυπο κείμενο. Κι' ἐδῶ εἶναι βέβαιον τυπογραφικὸ λάθος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ὀρθὸ τύπο στῆ σ. 56. (Βλ. λίγο πιὸ πάνω).

5. ἀ γ α π η κ ῶ σ ι' στὸ ἔντυπο. Τυπογραφικὸ καὶ πάλι λάθος. Ὁ σωστὸς τύπος στῆ σ. 56. Ὁ πιὸ σωστὸς βέβαιον εἶναι ἡγαπηκῶσι.

6. Ἡ λέξις προετέθηκε στὸ διάστιχο.

7. Μετὰ τῆ λέξις αὐτῆ ὁ μεταφραστὴς συνέχισε ὡς ἐξῆς: vel e regione, aut circa ipsum paradisum; ambiguum enim est. Τίς λέξεις ὅμως αὐτὲς τίς περιέκλεισε σὲ παρενθέσεις καὶ τίς διέγραψε. Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ Κριζανιῆ συνάντησε δυσκολίες στῆ μετάφραση τοῦ χωρίου αὐτοῦ. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ παράθεση τῶν τεσσάρων ἑλληνικῶν λέξεων τοῦ «ἀσαφοῦς» χωρίου. Ἐπίσης στὸ ἀριστερὸ περιθώριον τῆς σελίδας αὐτῆς (780) πρόσθεσε ὁ Κριζανιῆ: sensus imperfectus. Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν στὸ κείμενον ἀπὸ τῆ λ. paradiso ὡς τῆ λ. animas (δύο στίχοι στὸ χφ.).

8. ἡ θ η κ ῶ ν' στὸ κείμενον. Τυπογραφικὸ λάθος. Βλ. τὸν σωστὸν τύπον στῆ σ. 54 (λίγο πιὸ πάνω στὸ παρατιθέμενον ἐδῶ κείμενον).

9. Μετὰ τῆ λέξις αὐτῆ ὁ μεταφραστὴς σημείωσε παραπεμπτικὸν σταυρὸν ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸ ἀριστερὸν περιθώριον τῆς σ. 780. Ἐδῶ πρόσθεσε: Ergo vident faciem patris, qui in coelis est.

10. Στὸ περιθώριον ἢ παραπομπή: Σοφία Σολομ. γ' (=Κεφ. Γ', 1).

11. Στὸ περιθώριον ἢ παραπομπή: Ἰωάν. ιδ' (=Ἰωάννου, 14, 2).

12. Τὸ τμῆμα τοῦ κειμένου ἀπὸ Ego tamen ὡς opera eius, ποὺ καλύπτει στὸ χφ. ἔνδεκα στίχους, ἔχει ἐπισημανθῆ ἀπὸ τὸν μεταφραστὴν μὲ κάθετη γραμμὴ, στὸ περιθώριον. Πρόσθεσε μάλιστα στὸ ἀριστερὸν περιθώριον τῆς σ. 780 τὰ ἐξῆς: NB. Confessionem. Πρόκειται γιὰ ἐνδειξὴν ποὺ καὶ σὲ ἄλλα σημεία τοῦ χφ. τῆ συναντοῦμε καὶ ποὺ δηλώνει ὅτι ὁ Κριζανιῆ ἀναγνωρίζει σὲ κείμενον ὀρθόδοξου συγγραφέα ἀπόψεις σύμφωνες μὲ ἐκείνες τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πρβλ. G o l u b, L' autographe, ἔ.ἀ., σ. 154.